

Алматы қаласындағы ономастика жағдай

Өтенберген ҚАЛЫБАЙ

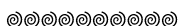
Алматы қаласына Алматы облысынан 2011 жылы 1330,25 гектар, 2012 жылы 11920,93 гектар, 2014 жылы 14 сәуірде 23, 200 гектар жер қосылды. Жалпы көлемі 36, 450 гектар. Елді мекендердің ұлғаюына байланысты Алатау, Наурызбай аудандары ашылды.

Алматы қаласында 8 аудан, 153 шағын аудан және 2500-дей көше бар. Елді мекендердің қалаға қосылуына байланысты 500-ге жуық көшенің атауы қайталанатын.

Алматы облысынан жаңадан қосылған елді мекендердің құрамдас бөліктерін есепке алу және оларды сараптау жұмыстары жүргізілуде. Алдын ала зерттеулерге сәйкес жаңадан қосылған аумақта 27 елді мекен және 457-ге жуық көшенің бар екені анықталды. Бұл көше атауларының 337-і қаладағы көшелердің атауларын қайталайды. Атап айтсақ: 12 Абай, 3 М. Әуезов, 13 Ж. Жабаев, 6 Құрманғазы, 5 Төле би, 3 Қазыбек би, 3 Әйтеке би, 3 Қабанбай батыр, 8 Райымбек батыр, 4 Наурызбай батыр, 8 Қарасай батыр, 4 А. Байтұрсынов, 5 С. Сейфуллин, 6 Ә. Молдағұлова, 6 М. Мәметова, 5 Д. Қонаев атындағы көшелер қайталанатын. Наурызбай ауданында мәлімет бойынша 185 көше болса, көшелерді түгендеу (инвентаризация) барысында 145 көше бар екені анықталып, 40 көше жоқ болып шықты.

Ономастика мәселесіне байланысты мораторий мерзімі біткеннен кейін, қайталанатын және атауы жоқ көшелерге атау беру Қазақстан Республикасының тіл туралы заңнама талаптарына сәйкес белгіленген тәртіппен тиісті комиссиялардың қарауына енгізіледі.

Басқарма тарапынан Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнама талаптарына сәйкес көрнекі ақпараттар мен деректемелерге келісім алу тәртібі белгіленген. 2017 жылдың басынан Алматы қаласындағы әр түрлі жарнама мекемелері мен ұйымдардан келісуге түскен эскиздер саны – 976, қате табылғаны – 275, өзгертусіз келісілгені - 701.

ВАЖНО ЛИ ИЗУЧЕНИЕ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ?

МАДИЕВА Гульмира БАЯНЖАНОВНА

Имена собственный – особый разряд слов, которые возникли для того, чтобы различать одинаковые предметы, явления. Каждый человек имеет имя, по необходимости фамилию и отчество. Каждый природный или сотворенный руками человека предмет, объект имеет имя, если он имеет интерес для жизнедеятельности человека. Необходимость специального изучения онимической лексики возникла как естественная потребность во всестороннем изучении общих закономерностей, становления и развития собственных имен, установлении типологического сходства, определении принципов построения казахских онимов.

За последние 30-40 лет исследования имен собственных широко стали изучаться в лингвистической науке, включая казахское языкознание. Ономастическому анализу, правда, еще не в полном объеме, подверглись различные разряды имен.

В истории казахской ономастики определенное место занимают исследования таких известных тюркологов, как В.В. Радлова, В.В. Бартольда, С.Е. Малова, А.Н. Кононова, Н.А. Баскакова, А.М. Шербака и др. Ценный фактический

материал и сведения, этимологические изыскания в области ономастики можно найти в трудах С.А. Аманжолова, М. Балакаева, К. Аханова, Г. Мусабаева, Э.М. Мурзаева, В.А. Никонова. Особая заслуга в изучении собственных имен, функционирующих в казахской речи, в частности топонимов, принадлежит казахстанским ономастам, разрабатывающих различные проблемы, связанные с многоплановостью ономастических исследований. Они выявили богатство казахской географической народной терминологии, определили особенности названия географических объектов, во многом определяемой культурой народа, создавшего эти имена или заимствовавших их. Опубликовано много интересных работ и лингвистических исследований по антропонимии, топонимии, космонимии, зонимии и т.д. различных регионов Казахстана. Особо хочется отметить изданные в последние годы отделом ономастики Института языкознания им. А. Байтурсынова МОН РК и ученых Казахстана труды по изучению топонимов в этимологическом, лингвокультурологическом, когнитивном аспектах.

Т. Джанузаков, отметив ценность изучения топонимического массива, определяет задачи исследования ономастики, связанные с изучением путей возникновения и развития топонимических, шире ономастических систем казахского языка с применением лингвистических и историко-этнографических данных, выявлением морфологической структуры, лексического состава и основных структурно-словообразовательных моделей для определения ономов в словарном составе языка. Все исследователи приходят к единому мнению о важности анализа собственных имен, в частности, географических названий, в диахроническом и синхроническом аспекте, систематического исследования вопросов происхождения

онимов по всей территории Казахстана для выявления закономерностей образования собственных имен в казахской ономастике. Изучение топонимии Казахстана в настоящее время стало более углубленным и интенсивным, о чем свидетельствуют диссертационные изыскания различных регионов республики. Для комплексного исследования топонимов необходимым условием является создание единой топонимической картотеки с последующим глубоким лингвистическим анализом для выявления особенностей и закономерностей формирования топонимической системы Казахстана, связанной с культурой, духовной жизнью казахского народа, с историей развития его языка и становления как этноса. Системное изучение топонимов каждого отдельного взятого региона позволит в дальнейшем составить целостную картину топонимической системы Казахстана, дать бесценный материал для изучения истории языка и народа, истории общества, истории заселения территории.

В связи с этим хотелось бы отметить, что имя собственное позволяет говорящим, которые хорошо знают языки данной местности, вызывать в памяти целый ряд дополнительных компонентов содержания. Так, гидронимы *Жіңішкесу*, *Балықтыбұлақ*, *Жылыбұлақ* не просто названия объектов, они дают ему определенную характеристику: «узкая, тонкая река», «ручей, где изобилуют рыбы», «тёплый ручей», что соответствует реалии. В возникновении названия почти отсутствует элемент случайности и произвольности, так как человек издавна старался закрепить в названии физико-географические, исторические, социальные характеристики объекта, то есть максимально сконцентрировать адресные, экстралингвистические сведения. Сознательно или бессознательно он выбирал наиболее бросающиеся в глаза признаки, которые в момент называния представлялись самыми важными. Они могли быть даны в честь какого-либо

события или человека, с которыми они связаны: *Жынды қатын бұлағы* (Уланский р-н Восточного Казахстана – ВК) – «ручей сумасшедшей женщины», *Қазансынған* (Большенарымский р-н ВК) – «ручей, где разбился котел», *Аралбай бұлағы* (Курчумский р-н ВК) – «речка Аралбая». Однако подавляющее большинство их связано, прежде всего, с обозначением характерных признаков окружающей природной среды: в гидронимах раскрываются особенности течения реки (*Тентексу* «буйная, шаловливая река», *Көлденеңбұлақ* «поперечный ручей», цвет (*Көкбастау* «синий родник», *Бозша* «белесая речка»), при этом необходимо учитывать условность цветовой характеристики, как в примерах *Ақсу* – *Қарасу*, где *ақ* и *қара* не являются лексемами цветообозначения, а указывают на тип питания рек, в первом случае – ледниковое, паводковое питание реки, во втором – подземными грунтовыми водами, запах воды (*Сасықбастау* «вонючий родник», *Сасықкөл* «вонючее озеро»), характер русла реки или её поймы (*Бұрмакөл* «озеро с неправильной формой», «озеро с поворотом», *Тұйықсу* «запертая, закрытая, не имеющая выхода вода»), особенности почвы (*Батпақбұлақ* «грязный, топкий родник», *Жамансор* «плохой, солончаковый»), наличие тех или иных видов растительности по берегам (*Теректібұлақ* «имеющий тополя», *Жалбызбұлақ* «родник, имеющий мяту»), видов животных и рыб (*Ақсиыр* «белая корова», *Ауды* «медвежья») и т.д.

В связи с этим возникает необходимость изучения имен собственных в тесной связи с историей и общественно-экономическим развитием этноса.

Литература:

1. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. – М.: Наука, 1985. – 144 с.

2. Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 373 с.
 3. Беленькая В.Д. Топонимы в составе лексической системы. – М.: МГУ, 1969. – 168 с.
 4. Суперанская А.В. Теоретические основы практической транскрипции. М.: Наука, 1978. 283 с.
 5. Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 160 с.
 6. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. – Саратов, 1982. – 256 с.
 7. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. – М.: Ан СССР, 1962. – 287 с.
 8. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1974. – 273 с.
 9. Мурзаев Э.М. Аpellятивы в топонимах Средней Азии. – В кн.: Ономастика Средней Азии. – Фрунзе: Илим, 1980. – с. 200-203.
 10. Конкашпаев Г.К. Географические названия монгольского происхождения. – Изд. АН. КазССР, серия филологии и искусствоведения. – Вып. 1/11. – Алма-Ата, 1959. – с. 85-97.
- Смолицкая Г.П. Занимательная топонимика. – М.: Просвещение, 1990. – 127 с.

ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАР ЖАҢА ҚАЗАҚ ӘЛПБИ КЕҢІСТІГІНДЕ: ПРОБЛЕМАТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

САДЫҚ ДИДАР

Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, 4-курс студенті

Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., проф. Рысбергелі Қ.

XXI ғасыр. Жаһандану. Ақпараттық технологиялар мен интернет ғасыры. Әлемдік нарықтың көшінде жүру – заман

талабы. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы өте өзекті әлемдік мораль мәселелерін қозғайды. Осы бастама тіл, әдебиет, мәдениет саласында жүрген барша аңыздар мен абыздардың айызын қандырды. *XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы, Бәсекелік қабілет, Прагматизм, Ұлттық бірегейлікті сақтау, Білімнің салтанат құруы, Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы, Сананың ашықтығы*, секілді тың тақырыптарды қозғайды. Осы өзекті мәселелерді қолға алып, берілген міндеттерді нәтижелі әрі сапалы орындайтын болсақ рухани қаңғыратын емес, жаңғыратын жаңа сатыға көтерілеріміз анық. Ғылыми сауатты кадрлар дайындау – жоспарлы базаның фундаменти болуы тиіс. Аталып кеткен міндеттерді тиянақты атқарсақ, руханияттың, ал түптеп келгенде қазақ руханиятының мемлекеттер арасында көшбасшы әрі доминант бола алатын сатыға көтерілуі әбден мүмкін. Сол міндеттердің бірі 2025 жылға дейтін етек-жеңімізді жиятын өте ауқымды әрі проблематикалық мәселе болып отырған – «қазақ әліпбиінің латын графикасына көшуі».

Қазақ әліпбиінің тамыры тереңде жатыр. Тарихтан оқып келгеніміздей «Орхон – Енисей» руникалық жазуы түркілердің алғашқы әліпбиі саналады. Бұл әліпбидің ғұмыры ұзақ болып ерте орта ғасырларға дейін өз күшін жоғалтпай, ресми әліпби ретінде Алтын Орда дәуірінде де кең қолданысқа ие болды. 1929 жылға дейін қазақтар араб әліпбиін қолданысқа енгізді. Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған қазақ фонетикасының ерекшеліктері ескеріліп жасалған, араб графикасына негізделген «төте жазу» пайдаланылған. 1929-40 жылдар аралығында латын графикасына негізделген әліпбиді жазу жүйесіне енгізіп, 1940 жылдан бері қарай кирилл графикасы әліпбиін қолданып келеді. Түркия, Германия,

АҚШ, т.б. батыс елдерінде қазақ диаспорасы әртүрлі қалыпты емес латын жазуын пайдаланады.

Ахмет Байтұрсынұлы араб графикасына негізделген «төте жазуды» ұсынар алдында міндетті түрде қазақ фонетикасының әуезділігін сақтауды алғы орынға қойған. Демек араб тілінен енген сөздер арабша дыбысталған емес. Қазақи икемделіп айтылған. Ешбір араб тілінен енген сөз арабша дыбысталып, я болмаса арабша айтылмайды. Бұны ұлы Ахмет атамыздың қазақ тіл біліміндегі өлшеусіз еңбегі деп білеміз. Кирилл жазуы енгенде де фонетикалық әуезділікті сақтауымыз керек еді. Алайда кейбір тарихи-лингвистикалық фактор бұндай қажеттіліктерді өтеп бере алмады. Ал жарлық болып шыққан соңғы әліпбиіміз осындай әуезділіктерді сақтай ала ма?! Бұл тек лингвисттерді толғандыратын мәселе емес. Жазып, сызатын халық, қоғам болғандықтан бұл мәселеге тіл мамандары аса толғаныспен қарауы міндетті. Латын әліпбиі бізге не береді? Болашағы қандай дейтін сұрақтарға лингвист-ғалымдар бірнеше тұжырымдарды ұсынады: 1. әлемдік ақпарат кеңістігіне еркін енуге болады. Жалпы латын әліпбиін дүние жүзі бойынша 60%-ға жуық мемлекет қолданады. (*суретке қараңыз: жасыл түспен белгіленген-латын әліпбиін қолданатын ұлт-ұлыстар*) Демек дүниежүзілік аренаға шығуға әліпбидің де тигізер әсері зор. 2. бүгінгідей әлемдік қайта жаңғыру, сандық жүйеге көшу кезеңінде еліміздің ғаламдық коммуникацияға еркін енуін толық қамтамасыз етеді. 3. тіліміздегі дыбыстық жүйелерді нақ анықтап, қазақ тілінің жазылуы мен дыбысталу кезіңіде сөздер қолданысындағы артық кірме сөздерден арыламыз.

Мәселен қазіргі танымал Әнел есімін Анэля, Анэль, Анэличка, Нэля, Эля деп атап жүр. Бұл, әрине, қазақ тілінің дыбысталу заңдылығына сай емес. Латын графикасына негіздеп жазар болсақ: Anel ~ Анел, кириллдегі жіңішкелік белгісі мен жуан дыбысталатын «е» дыбысы жоқ,. Демек Э

сынды дыбыстарды қосып айтуға ешбір негіз жоқ. Келе-келе Анеддің де Әнел болып кетуі кепілді. Дәл сол сияқты Данәлия дұрысы Дәнел, Дария дұрысы дәрия, Жанәля дұрысы Жанел т.б тілімізді сындырып айтып жүрген есімдердің көші түзелер деген үлкен үміттеміз. Демек, латын әліпбиіне көшу кирилл һаріптерін латынға ауыстыра салу емес, бұл әліпбидің емес ұлттың рухани жаңғыруы. Ал рухани жаңғыру дегеніміз – ұлттық санамен тығыз байланысты. Оның түпкі мақсаты – ұлттық бірегейлікті сақтап, ел ішінде бейбітшілік пен келісім үйлесе отырып, ұлттық береке, бірлік салтанат құрған бәсекеге қабілетті, табысты ел болу. Демек, әліпбидің көш басында ұлттық когнитция, идеология ескерілуі қажет.

Келесі мәселе, диграф болып енген таңбалар. sh-ш, ch-ч. Жаңа әліпби қабылданғаннан бастап жазушы Қазыбек Иса әлеуметтік парақшада Асхат пен Исхақ дейтін антропонимдерді қалай жазамыз деп қиналған еді. Жалпы Х дейтін дыбыс араб-парсы тілдерінде молынан кездеседі. Бұны сонау ХХ ғаырдың басында Ахмет Байтұрсынұлы тұжырымдап кеткен. Ол терминдерді қазақ тілінің ішкі мүмкіндігі арқылы жасау жағына ерекше көңіл бөлген (бастауыш, баяндауыш, басқарма т.б.). Өкінішке орай, А.Байтұрсыновтың идеяларын 1937-1938 жылдардағы кеңестік идеология ешбір пікірін қолдамай сұрқия саясатын орнатты. 1990 жылдарға дейін орыстандыру саясаты толық үстемдік құрып келді. Ғалым басқа тілден енген сөздер тіліміздің табиғатына, айтылу сазына кері әсер ететінін, ана тіліміздегі сөзіміз шұбарланып, әуені бұзылатынын айтып, сондықтан басқа тілдің сөзін өз тіліміздің дыбыстық ерекшелігімен айту керектігін ескерткен еді. Мысалы: орыста «һ»дыбысы жоқ, сондықтан оны олар «г» дыбысымен айтады. Өз тіліміздің табиғатына назар аударған жөн. Осы орайда ғалым: «Тілі жоғалған халықтың өзі де жоғалыды»деп тұжырымдаған еді.

Ғалым өзінің құрастырған алфавитіне «х, һ» дыбыстарын енгізбеген. Себебі «һ» дыбысын одағай сөздерде ғана (аһ, үһілеу) кездеседі деген. «Бұл әріпті қазақ әліппесінен шығарғанда мұнымен жазылатын сөздер аз деп шығарып едік. Аз болғанмен тілде бар дыбыс болған соң, жоқтығы сезілетіні көрінеді», - дейді. [1 .88]; Ал «х» дыбысы араб, парсы сөздер арқылы еніп, қазақтың өз сөздері болып кеткен (адал – халал, арам – харам), сондықтан оны сақтау керек дейді. [2. 385]. Қазіргі жазуымызда «х» дыбысының фонемалық қасиеті жөнінде бірізділік жоқ (хабар-қабар, қош-хош). Әуелде біз «Х» келіп жүрген сөздердің барлығын «қ» мен дыбысталғанын да ескеруіміз қажет. «Қан емесің қасқырсың, қас албасты басқырсың» деп Махамбеттің де жырлап кеткені тарихи факті. А.Байтұрсынов «х, һ, ц, ч, в, ф, щ» дыбыстарды қазақ тілінің сингормофонемалар құрамына ендірген, оларға арнайы таңба арналмаса да, қосымша әріптермен қалай жазу жолдарын көрсеткен: [1.30]. Сол себепті бұл проблеманың шешу жолын: Асхат ~ Ashat деп емес Asqat деп жазғанымыз, Әуесханды – Әуесқан деп айтқанымыз Исхақ есімін ИСХАҚ демей-ақ Ысқақ деуді жөн көріп отырмыз. Ұлттық картографиялық фронтан шыққан Қазақстанның бүкіл топонимдік атауларының сөздігінде «сх» дыбыстарының тіркесіндегі жиілік 0,01 пайызды ғана құрайтынына көзімізді жеткізіп, жиілігін анықтадық. Дәлірек айтар болсақ, ол орыс тілінен енген схема, Восход, схоластика сөздерін ғана қамтып отыр. Бұл мәселені шешу жолдарын да қарастыру қажет. Ертең бала мектепте бұл терминдерді қалай оқитыны және жазатыны бізді толғандырмай қоймайды.

2-мәселе: Жарнамадағы латын қаріптерімен келген жалқы есімдердің қателіктері. «Dostyk plaza», (Достык плаза), «Baurak city», (Баұрсақ сити)г.с.с жазулардың көш түзеуін қолға алып, жарнама тіліндегі заңдарда кеткен қателіктерге өзгеріс енгізу жайын да ескеруін қалап отырмыз.

3-мәселе: әр түрлі дыбыстарға бір таңбаны желеу еткен қонақ: I мен Іі, и мен і дыбыстары жайлы. ИГІЛІК АУЫЛЫ, , ІСТІК МЕКЕНІ сөздердің IGILIK, ISTIK деп бір әріпті екі рет қайталап жазамыз ба? Байқұлов Бауыржан Берікұлы, ақын: "Түркия да "Қ"-ны жоғалтпаймыз деген! Қазір "Қ"-ларын ұмытқан! "К" деп қана

сөйлейді. "Қаймақ" деген сөзін "Қаймақ" десең, түк ұқпайды! Сол сияқты біз де "i,u"-ді қашанғы "I" болып жүреді?! Ұмытасың, жаңыласың! "И" деп айтасың түбі! Не "i" деп екі дыбыстың біріне ғана тоқтайсың!"

Бұл мәселені де ақын өте орынды қозғап отыр. Бірақ бұның шешімін табу жолдары да бар. «ИС» тіркесінің кездесу жиілігі сирек. Дегенмен, Ә. Жүнісбек ұсынған әліпбидегідей таңбаланғаны жөн болар еді.

«Жасанды интеллект» орталығы ұсынған кирилл қаріпті қазақ тілінің корпусынан алынған әріптердің жиілігі:

	%		%
А	12,52	И	1,45
Е	7,82	П	1,40
Ы	7,81	Й	1,27
Н	6,72	Ш	1,25
Т	6,19	Г	1,20
Р	5,62	О	0,89

Л	5,23	Ө	0,89
І	5,20	Ә	0,88
С	4,27	У	0,83
Д	4,27	Ү	0,69
М	3,42	Я	0,37
Қ	3,35	В	0,26
О	2,44	Х	0,23
Б	2,31	Ц	0,15
Ұ	2,18	Ф	0,12
Ж	1,81	Ю	0,09
Ң	1,55	Э	0,08
Ғ	1,54	Ь	0,07
З	1,47	Ч	0,03
Ё	0,00	Һ	0,01

І і		[и], [й]	
8	Ы ы	І і	Ы ы
9	І і	І і	І і

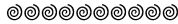
«Жеті рет өлшеп, бір рет кестің» көкесі болайын деп тұр. А. Шәріпбай өз еңбегінде осы статистикалық жиілікке баса

назар аударған. Ономастикалық атаулардың тарихи негізі мен уәжділігі жоғалмаса болғаны деген бір-ақ тілегіміз бар. Халқымыздың тілі шұбарланбай, латтынған лайланған тіл деген атақты желеу етпей, өзге түркі халықтардың латынға көшудегі тәжірибесін ескере отырып, әрбіріміз жеке қазан қайнатпай, бір ортақ мәмілеге келсек екен дейміз. «Келісіп пішкен тон келте болмайды» дейді. 2025 жылға дейін уақыттың бары рас. Бұл уақыт сан түрлі ойдың сан нұсқасын шығару үшін емес, сан түрлі ойларды ортаға салып, бір шешеімге келу үшін берілгенін ескергеніміз жөн!

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы – Алматы, Ғылым, 1998 – 216 б

2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы.- Ұлттық рухтың ұлы тіні / - Ғылыми мақалалар жинағы. Алматы:Ана тілі; 1992 —448 б.
3. А. Шарипбай. Проблемы перевода казахской письменности на латинский алфавит. Астана, 2017. — 138 б
4. Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы, 2016

ТАРИХИ ОНОМАСТИКА ТІЛ ТАРИХЫ АЯСЫНДА (Алматы астионимының коды)

САДЫҚ ДИДАР АЙДАРҰЛЫ

Әл-Фараби ат.Қаз. ҰУ, 4-курс студенті

Sadyk_didar@mail.ru

Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., проф. Рысберген Қ.

Қазақстанның үлкен шаһарына айналып үлгерген алып қала Алматыны Оңтүстік өңірдің астанасы деп те атап жатады. Сан жылдық тарихы бар бұл мекеннің жақында 1000 жылдығын әлем деңгейінде дүркіретіп атап өттік. Мыңдаған зерттеушілер мен ғалымдар қалаға қызығушылық білдіріп, тарихына, географиялық орнына, экономикасы мен әлеуметтік жағдайына қатысты тың деректер жинақтап, қала атауы әлемдік көзге ілікті. Қаланың дәл атауына да қатысты лингвисттер арасында түрлі пікірлер де орын алды. Қайсы-бірін алсаңыз да, өзіндік дәлелдері мен ғылыми тұжырымдары бар, бірақ бәрі бір алманың аңызы болып қала береді де, сол жеімістің көлеңкесінде түп тарихи тамыр ескерусіз қалып қоя беретін секілді. Бір жемістің құдіреті алып мекеннің қанат жаюына шынымен себепкер болды ма?! Әрине! Жаратылыс жайлы шежіреде Адам ата мен Хауа ана тарихына көз жүгіртсек «алма» жемісінің де басты кейіпкер

болғанын аңғара аламыз. Алматы жайлы сөз тарқатпас бұрын «алма» атауының шығу тарихына көз жүгірткен жөн. Түсіндірме сөздікте «алмаға» мынадай анықтама берген:

АЛМА

1) Раушан гүлділер тұқымдасына жататын көп жылдық жеміс ағашы.

АЛМА өсіп тұр.

2) Осы ағаштың басына шығатын жемісі. АЛМА жеді.

3) поэт. Әйел төсі, емшегі. Он сегіз, он тоғызға келгеннен соң, Алмасы өкпе болар қол батпаған (Абай).

4) қыз балаларға есім ретінде қойылады. Біріккен тұлғалы есімдер — Алмагүл, Алмақан, Алмажан [1]. Ал көне түркі тілінің сөздігінде (бұдан әрі *КТТС*) «ALMA – яблоко» деп берілген.

Бірақ бізге керегі бұл емес. «Алма» сөзіндегі «ал» түпкітегіне назар аударар болсаңыз, бұл буынның өзінде де бір семантикалы-мәндік ая жатыр. Біріншіден «ал» - етістік. Ал **ал+ма** болымысыз етістік жұрнағы жалғану арқылы болымысздық мән үстейтін етістік туындайды. Демек омоним сөз. *КТТС*-де «ал» буынына қатысты қызықты мәлімет берілген.

AL – 1. Алай, ярко-красный, светло-красный, оранжевый. 2. Шелковая ткань светло-красного цвета [2]. Алманың сыртқы пішімі домалақ әрі қызыл, алқызыл түстермен үнемі ассоциацияда жүретіні белгілі. Сөздегі алғашқы буын дәл жемістің сипатын беріп, түр-түсін анықтап тұрғанында дау жоқ. Алайда логикалы лингвистиканы алға тартып, омонимдес «алма» сөзінің түп тарихында бір тектің жатқаны да ойландыратын күрделі мәселе. Демек, біз бұл сөздерді омоним деуден гөрі полисемия құбылысына жатқызғанды жөн көрдік. Жоғарыда атап өткен Адам Ата, Хауа Ана шежіресінде келтірілген алма жайлы аңызда былай делінген:

Алла Адам Ата мен Хауа Анаға жұмақтағы жемістерді

қалағанынша үзіп жеуге рұқсат береді. Тек бір ағаштың жемісін үзуге **тыйым салады** (яғни АЛУҒА рұқсат бермейді). Адам Ата мен Хауа Ананың жұмақтағы рахат өмірін көре алмай, Ібіліс оларды азғыра бастады, ақыры оның арамзалығын аңғармаған олар тыйым салынған жемістің дәмін татады. Алланың айтқанын орындамай күнәһәр болып, жұмақтан жерге қуылған Адам мен оның ұрпақтары содан былай еңбекпен күнелтуге тиіс болады. Алла тағала оларға: «Пәни дүниеге жөнелтемін, өзара өш боласындар, жерді мекен тұтасындар», – деп Ібіліспен арадағы жаулықтың да сақталатынын айтып, оған еліктеуден сақ болуды, бақилық өмірде жұмаққа қайту мүмкіндігінің бар екенін ескертті. Киіз кітапта Ібілістің сөзіне ергені үшін әйел анаға берген Алла тағаланың жазасы босану кезіндегі толғақ екен дейді[3]. Ал американдықтар ағылшын тілінде ер адамдардың тамағында болатын кәдікті «adam`s apple» дейді. Демек Адам Атаның тамағында тұрып қалған алма деген мағынада болуы керек.

Бәлки, әуелде алуға болмайтын жеміс болғандықтан АЛМА – ет. пен АЛМА – з.е. арасында полисемиялық құбылыстың бар екені айғақ секілді. Тіл тарихына жүгінер болсақ, әуел баста сөздер қимыл атауын білдірген және синкретті қызмет атқарған, яғни қимыл атауы зет есім рөлінде де сын, сыпататауларының орнына да қолданылған. Демек біз пайда болған қимыл атауынан жеміс атауы түзілген деп тұжырымдаймыз. Бірақ бұл тек логикалы—тарихи лингвистиканың аясында қалып қоятын тұжырым деп есептейміз.

Кеңес Одағы жылдары қала атауы Алма-Ата болып өзгертілді, 1929 жылдан 1997 жылға дейін Алма-Ата Қазақстан астанасы болды. 1993 жылы тәуелсіздік туралы Ата Заң қабылданған сәттен бастап, бұрынғы Верный, одан кейінгі Алма-ата – Алматы деп өзгертілді.

Тарихта қазіргі қала орнын 9-10 ғасырларда егіншілер мен жер өңдеушілердің қонысы болған деп пайымдайды. Жері құнарлы әрі ерте замандардағы тастан, сүйектен жасалған құрал-саймандардың табылуына байланысты айғақтайды. Қаланың ішінде Үлкен Алматы және Кіші Алматы өзендері ағады. Өзен атаулары да осымен тығыз байланысты. Бұл кезеңдегі елді мекен атауын нақты айту қиын. Ал археологтар қазба жұмыстарын жүргізген қоныстарға Тереңқара, Бұтақты деп ат қойды. «Қала – «алма жемісінің отаны» болғандықтан Алматы аталған деген пікір Ғ.Қоңқашбаев [3], А.Әбдірахмановтың [4] еңбектерінен кездеседі. Е.Қойшыбаев «ты қосымшасын өз алдына жеке компонент – көне түр, тау ұғымын беретін ту тұлғасының келе- келе, қазақ тілі базасында, -ту немесе -ты формасын қабылдауы. Бұл – заңды құбылыс» [5, 45], - деген пікір айтады. Телғожа Жанұзақов Алматы өлкесінің дерегі жөнінде бұл орданың 1921 жылдан бастап Алма-Ата аталған атауын тереңірек жазып қалдырды. Оның пікірінше «жұрттың айтып та, жазып та жүргеніндей, Алма-Ата қазақ тіліндегі Алматы атының бұрмаланып жүрген орысша транскрипциясы емес және оның орысша баламасы «отец яблоки» де емес. Бұл 18 ғасырда өмір сүрген Алма ата, қазақтың «Мичурині» атанған кісі есімі. Алма ата жүздеген сүйекті өсімдіктерді будандастырып, алманың жаңа сорттарын шығарған және шипагерде болған кісі.[6] Ғалым Алма-Ата аталуының себебі – сол кездегі зиялылар Алма атаны құрмет тұтудан болу керек деген пайымдауға келді. Ғалымның пікірі кейбір тарихи жайттарды жоққа шығаруы да мүмкін. Дегенмен Телғожа ағайдың адам атауына байланысты қойылған топонимикалық

атау деп түйіндеуінде де үлкен мән жатыр. Қазір әйгілі «Есентай» жағалауының да кісі есіміне байланысты қойылғанын, «Медеу» мұз

Надпись "Алматы"

айдынының да әуелде антропонимдік негізі болғанын жоққа шығара алмаймыз. Демек ғалымның айтар сөзінде үлкен тарихи факт болуы мүмкін деген түйінге келеміз. Алайда тарихқа жүгінетін болсақ, 8-13 ғасырлар аралығында сауда мен қала мәдениетінің дамуында үлкен өзгерістер болды. Қазіргі Алматы қаласының орнында бірнеше тұрақтар табылған. Археологтарды қызықтырып отырған қазіргі әскери институт орналасқан жердегі тұрақтар. Бартольдың жазуы бойынша бұл жерден архитектор В. П. Гурдэ ескі кермаикалар мен қола құралдарды тапқан. Құрылысшылардың айтуы бойынша әлі де табылып жатыр. Ал 1980 жылы осы маңдағы ескі тұрақта шеберхана ішінен темір, балта табылған темір ұсталарының құрылғылары табылған. Осы шеберханадағы археологтарды таң қалдырған «алмату» дейтін жазуы бар күміс тиындар. (суретке қараңыз). Следует отметить, топоним **almatū** впервые встречается в источниках первой половины XVI в. — "Бабур-наме" Захир ад-дина Бабура (1483–1530) и "Та'рих-и Рашиди" Мирзы Мухаммада Хайдара (убит в 1551 г.).[8] Бірақ «Бабыр нама» мен Тарих-и Рашиди» еңбектерінде нақты қазіргі Алматы мекені туралы локальды фактілер айтылмайды. Тек Әмір Темір жорықтары барысында аталып өтеді. Демек, біздің басты дәлел болып отырған археологиялық базамыз – күміс монеталардың табылуы. Ал қала атауына келіп қосылған қазіргі «**ты**» формасында семантикалық ая бар ма деген сұраққа жауап беру өте қиын. Дегенмен ғалым Қойшыбаев, И. Жеменей пікірлерін қолдай отырып, мынандай екі гипотеза ұсынамыз:

1. Қазақ халқы ертеден ат қойып, айдар тағуға, әрі әр мекен атауын жан-жануар, өсімдік, табиғаттың түрлі құбылыстарына балап, қазақи метафоралар шасап шығара білген шебер халық болғандықтан «Алмату – тарихи коды

Алматау» алмаға ұқсас тау (мыс: Қаратау, Ақтау, Тастау т.б) деп тұжырымдаймыз;

2. Көп тарихи-географиялық деректер тау етегінде жабайы алмалардың түрлі сорттары өскендігін әрі осы мекен алмаға бой өлкелердің бірі болғандығын дәлелдеп беріп отыр. Демек тау етегінде өскен алмалардың алуан түрлілігіне байланысты немесе алмадан үйілген шаһар, тау дейтін метафоралық семаға сәйкес келеді деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. «Лұғат» сөздік немесе қазақ әдеби тілінің сөздігі «А-А» 1-том, «Арыс» баспасы.
2. ДТС, Академия Наук СССР. – Ленинград, 1969.
3. Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины: автореф. ... канд. географ. наук – Алма-Ата, 1949. – 23 с.
4. Әбдірахманов А., Қазақстан этнонимикасы, А., 1979
5. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. - Алматы: «Мектеп», 1985. - 256с.
6. Жанұзақ Т. Қазақономастикасы. Атаулар сыры. Алматы: «Дайк-Пресс», 2007. – 524 б.
7. Tārīkh-i Rashīdī. MīrzāMuhammadHaydarDughlat (905-957 A.H.). Ed. ByDr. ‘AbbāsQulīGhaffārīFard. Tehran, 2004 (на перс. языке).
8. Э. Хуршудян «Чагатайская монета XIII века (часть I-II)

ЕСІМДЕР ЕЛІНДЕ

СЫРЛЫБАЙ БАЛАУСА

Әл-Фараби ат. Қаз.ҰУ, Алматы.
Balausa_2906@mail.ru

Ғылыми жетекші: Медетбекова П.Т.

Ән дегенде ішкен асын жерге қоятын қазақ халқы ерте заманнан ән-жыр айтудан жалыққан емес. Халқымыз жылдан-жылға ұлттық әндерден бастап, модернизация кезеңінің өлеңдерін шырқап жүр. Қазіргі кезде қазақ эстрадасында әртүрлі топтар көп. Топтар жайлы сөз қозғайтын болсам, олардың шарықтауында ең алдымен, топтың аты, имиджі басты рөл атқарады. Менің қозғайтын тақырыбым қазіргі Қазақстандағы әнші топтардың атаулары.

Бүгінде қазақ эстардасында жігіттерден құралған топтар аз емес. Әйгілі "Дос-Мұқасан" тобынан басталған сара жолды "МузАрт", "Нұр-Мұқасан", "Жігіттер", "Меломен" топтары жалғастырып келген болатын. Бұл топтар көбіне ұлттық нақыштағы әндерді шырқаса, соңғы бір-екі жылда пайда болған топтар әртүрлі жанрда өлең айтып, тындарманның көңілінен шығып жүр. Қазақ даласында топтар өте көп. Бірақ мен солардың ішіндегі мыңдаған жанкүйерлері бар, халықтың көзіне түскендерін атап кетейін. Кейінгі кезде танымал бола бастаған топтардың атаулары мен олардың мағынасына тоқталайын. Мысалғаатышулы топтардың бірі «Тоқсан бір» (91,найнти уан) тобы. Бұл топ эстрадаға 2015 жылы алғаш шыға бастады. Бес мүшеден тұратын топ тұңғыш бейнебаяндарын шығарғанда найнти уан деп ағылшыншалап шығып жүрді. Кейіннен оны тоқсан бір деп қазақшалады. Олардың тоқсан бір аталуының өзінің себептері бар. Ол Қазақстан Республикасы 1991 жылы тәуелсіздік алғанымен байланысты [1]. Тәуелсіздік алғаннан кейін, қай елде болмасын барлық салада өзгерістерге тап болады. Сол салалардың ішінде қазақ эстрадасы да бар, әйгілі тоқсан бір тобының ән айту жанры дәстүрлі эстрадада қалыптасқан әндерден ерекшеленеді. Олардың айтуынша ешкімге тәуелсіз, өз стильдерін елімізге енгізеді. Топтың аты ғана емес топ мүшелерінің әрқайсысының әртүрлі аттары бар, яғни өз аттары емес, лақап аттары.«Алау» тобы, қазақтың қарапайым

сөздерінің бірі – Алау, яғни топ мүшелері алаулап жанып, халыққа бір ұшқын береді деген ниетпен осындай ат таңдаған [2]. Қазірде олардың тыңдармандарының саны артып келеді. Бұл топтардан кейін көзге түсетін топ – Рензо. Бұл атау қойылуының да өз қызықтары бар. Біріншіден топтың атын көпшілік қауым қойған. «Renzo» сөзі жапон тілінен аударғанда «үшінші ұл» дегенді білдіреді. Рензо жапон есімі, осы есімді адамдар тәуелсіздігімен, өзіне сенімділігімен, жауапкершілігімен ерекшеленеді. Продюсері ғаламтор желісінде байқау жариялап, тыңдармандар жаңа топтың атын өздері таңдаған болатын [3]. Оның үшінші тобы болғандықтан рензо атауы продюсерге де ұнаған болар. Жас топтардың қатарында “Moonlight” атты жігіттер тобы. Батыстық стильде ән шырқайтын бұл жігіттердің айтуынша, көбіне түнде жұмыс істейді, яғни халыққа ұнаған туындылары айдың жарығымен пайда болады-мыс. Бәрімізге белгілі moon дегеніміз ағылшынша ай мағынасын береді. Ал, light болса жарық, сәуле дегенді білдіреді. Сонымен қатар, осы группа дебютін бастар алдында продюсер қызды болады. Қыздың атын Айым қойыпты, айтып кеткендей ай сөзі ағылшынша – moon, және жанына жарық сөзін қосқан. Тағы да бір аты шулы топ BN тобы қазақ эстрадасында атсалысып өнерлерін көрсетіп жүрген ең жас топ десе де болады. Пайда болған жылынан бастасақ та, топ мүшелерінің туған жылы жайлы айтсақ та эстрада кенжелері. BN тобының аты Best nation деген сөздердің қысқартылған абревиатурасы делінеді. Ағылшын тілінен аударғанда ең күшті халық, ұлт дегенді білдіреді. Жақында ғана үлкен сахнаға аяқ басқан топ бес жігіттен тұратын MadMen тобы. MadMen ағылшынша ақылсыздар (безумцы) дегенді білдіреді. Жаңа заман жастары өз идеяларын осындай атаумен жеткізуді ұйғарған.

Менің байқағаным, қазіргі жастардың құрған топтарының барлық дерлік аттары ағылшын тілінде. Бұл заман талабы да болар. Олар шетелдік нарыққа шыққылары келетіні сөзсіз

түсінікті. Олар батыс, Америка әуен сарындарына еліктеп, өздері де сол сияқты әндерді бірінен соң бірі жарыққа шығарып жатыр. Заманауи әншілердің бәрі дерлік жақсы ән айтып қана қоймай, топтарының атауын әртүрлі, құлаққа жағымды естілетін, есте тез сақталатын ат қоюға тырысады. Тек қана батысқа еліктей бермей, қазақтың кең даласында халқымыздың ұлттық әндерін қайта жаңалап, немесе өз туындыларын ұлттық стильде айтып жүрген топтар баршылық. Олар: Алашұлы, Ұлытау, Хазар, т.б.

«Ұлытау» қазақстандық аспапты этно-рок стиліндегі музыкалық ұжым. Топтың әуендері домбыра, электр гитара және скрипка аспаптарында жарыққа шығады. Ұлттық нақыштағы топ болғандықтан Ұлытау деп аталу себебі де белгілі. Олардың құрылғандағы басты мақсаты қазақ музыкасын дамытып, оны бүкіл әлемге таныту еді. «Алашұлы» инструменталды болмаса да, ұлттық әндерді шырқайтын трио. Қазақтардың шығу тарихында ең алдымен Алаш болған, осы алаштан ұлдар тараған, одан қазақ ұлты пайда болған дегенді бұрыннан естіп жүрміз. Соның дәлелі ретінде, біз Алаштың ұлдарымыз деп құрылған топ – Алашұлы деп аталады. Осы атауды қойған себебі, алаш туын биік ұстап, біздің ұлттық әндерімізді насихаттау. «Хазар» тобы қазақша заманауи да, этно-мәдени әуендерді шырқап жүрген топтардың бірі. Хазар деген сөздің этимологиясына үңілсек, ол Қазақ сөзінің қалыптасуымен байланысты. Инструменттермен өз сезімдерін тыңдарманға жеткізе білген бұл топтың атауы қазақ, хорез деген аттардан шыққан, яғни көне түрік тілінде қазақ дегенді білдіреді. «Тұран» тобы этно-фольклорлық топ. Кезінде қазақ даласы Тұран жазығы деп аталғаны бізге мәлім. Тұран даласында шырқап жүрген Тұран тобы қазақ тілді, ұлттық әуенді дамыту үстінде.

Қорыта келе, қазақ эстрадасында күннен күнге топтар, жас әншілер көбейіп келеді. Олардың өзлері де, топтары да бір

бірінен өткен түрлі аттарымен танымал. Қазіргі таңда тыңдармандардың көңілінен шыққан бұл топтардың атауы неге солай болғанына көп мән берілмей жатады. Олардың әрқайсысының бір оқиғасы, тарихы бар. Топтардың атауының астарында бір мағына, бір ұран жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. НТК телеарнасы мұрағатынан. «тоқсан бір тобының сұхбаты» 2016 ж.
- 2.«Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі»А.Ысқақов, Р.Сыздыкова, Ш.Сарыбаевтардың редакциясымен жарық көрген. 1966ж.
3. Инстаграм желісіндегі деректер. Продюсердің сұхбаты. 2017 ж.

**«АЙ МЕН АЙША»: ТОПОНИМИКАЛЫҚ
АТАУЛАР СЫРЫ**

БАЙҒАЗИЕВ АСЫЛБЕК

Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті, 2 курс студенті,

Тараз қ.

nasypkaliulyasylbek@mail.ru

Ғылыми жетекшіі: филол.ғ.к., доцент Қ.Ө.Тамабаева

Жалпы қоғамға көз салар болсақ, дүние жүзі болсын мейлі, Қазақстан болсын жалқы есімдердің жарқырап, көптігін аңғартып тұратындығы мәлім. Ал, жалқы есімдерді зерттейтін ғылым саласы «Ономастика» деп аталады.

Ономастика немесе ономазиология көне гректің *ονομα* «есім, ат» (адамның аты, аңдардың немесе жер бетіндегі өзге түрлі объектілердің аты, аспан әлеміндегі планеталардың, космос жарық дүниелердің, галактика топтарының аттары болуы да мүмкін) + *logos* «ұғым, ілім» сөздерінен құралған есімдер туралы ілім деген мәні бар сөз [1, 4]. Е.

Қойшыбаевтың жоғарыда көрсеткен анықтамасына сүйене отырып, онамастика бөлімдері яғни, антропонимика - кісі есімдерін, этнонимика – ұлт, халық, ру атауларын, топонимика - жер-су атауларын, космонимика аспан денелері атауларын зерттейді деген қорытынды шығара аламыз. Осы тұрғыдан алғанда, белгілі жазушы Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» романы ономастикалық, оның ішінде жер-су атауларына тұнып тұр, жай ғана кездесіп қана қоймайды, жетеңе жеткізіліп түсіндіріледі.

«Адам баласы – шексіз зерденің ғана емес, ғажайып сезімнің иесі. Туған жер – әркімнің шыр етіп жерге түскен, бауырында еңбектеп, қаз басқан қасиетті мекені, талай жанның өмір-бақи тұратын өлкесі. Оны қайда жүрсе де жүрегіннің түбінде әлдилеп өтпейтін жан баласы болмайды. Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі. Бұл кез-келген халықты әншейін біріге салған қауым емес, шын мәніндегі ұлт ететін мәдени-генетикалық кодының негізі. Біздің бабаларымыз ғасырлар бойы ұшқан құстың қанаты талып, жүгірген аңның тұяғы тозатын ұлан-ғайыр аумақты ғана қорғаған жоқ. Олар ұлттың болашағын, келер ұрпағын, бізді қорғады», - деп атап көрсеткен Елбасы өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасында [2].

Суреткер Шерхан Мұртаза да туған жеріне деген ерекше сүйіспеншілікпен жер-су атауларын шығармасында санамалап көрсетіп, сипаттайды. Шығарма былай басталады:

«Парижде болдым – Париж түсіме кірмеді.

Мысырда болдым – Мысыр түсіме кірмеді.

Қытай, Моңғолстан, Үндістан, Пәкістан, Иран бардым.

Мұхиттың арғы бетіндегі Техаста, Чикагода, Нью-Йоркта болдым – олар да түсіме кірмеді.

Баяғыда Мәскеуде бес жыл оқыдым – оны да түсімде көрмедім.

Түсімде ылғи балалық шағымды көремін.

Түсіме түн сайын Мыңбұлақ кіреді. Түсімде Ақсу-Жабағылыны көремін.

Түсімде ылғи туған үйімді көремін.

Түсіме ылғи Айша кіреді. Мұртаза түсіме сирек кіреді, өйткені ол кеткенде, мен бес-ақ жаста едім. Елесі еміс-еміс қана».

Бір ғана үзіндінің өзінде ономастикалық атаулардың иісі аңқып тұрғандығын, түске енетұғын туған жердің артықтығы да көрініп тұрғандығын байқамау мүмкін емес. Мысалы, шығарманың бастауына арқау болған үзіндідегі Қытай, Моңғолстан, Үндістан, Пәкістан, Иран, Техас(АҚШ) мемлекет атаулары, Париж, Мысыр, Мәскеу, Чикаго, Нью-Йорк қала атаулары болғандықтан топонимика бөлімінің оронимдік атаулары ретінде қарастырылады. Әрмен қарай жазушының түсіне енетұғын мекендер мен романда бой көрсеткен жер-су атауларына тоқталсақ.

«Шерхан атамның түсіне енетұғын Мыңбұлақтың сыры неде?» дегеннің сырына үңілсек, ол - туған жердің құдіреттілігінде жатыр. Кімнің болмасын туған жері өзіне ыстық, құтты мекен. Дегенмен, неліктен Мыңбұлақ аталған? Мыңбұлақты сипаттайтын алғашқы деректер қытай жиһанкезі Цюань Цзанның 630 жылы жазған сапарнамасында кездеседі. Ономастик ғалым Е.Қойшыбаев: «Мыңбұлақ – тау, мекен аттары. Көне атаулар. «Мың» сөзі атаулардың мазмұнын байытып, әсірелеп тұр. Қытай жиһанкезі Цюань Цзан келтірген көне деректерде (б.з. VII ғ.) *Бинюй* – Талас өңіріндегі қорық аты. Совет топонимистері бұл тектес атаулардың *Пенза* топонимімен (РСФСР) түбірлестігін ашқандары бар: «Пенза атауы көне бұлғар-чуваш тілдерінің *пен* (қазіргі чуваш тілінде *пин*) «мың» және «су», яғни *Пенсу*<*Пензу* – «мың су» сөздерінен шыққан», - дейді.

Ондағы *пен* немесе *пин* сөздері дәл санды емес, көптікті білдіретінін, ал зу тұлғасы, айтыла келе сөйлеу тілінің ырқымен *за* формасын қабылдағандығы дәлелденді» - деген дерек келтіреді. [1, 1906.] Шын мәнінде, бұлағын санаған адам жоқ шығар, мәнісі – бұлағының көптігінде, жерінің шұрайлылығында болса керек. Мыңбұлақ – ежелгі мекен. Жамбыл облысы Жуалы ауданындағы Теріс өзені алабында орналасқан. Мыңбұлақ туралы араб жиһанкездері Абайдалах ибн Хордадбек (846) және Құдама ибн Жафар (10 ғасырдың басында) күнделіктерінде: «...Бұл Абарджадж үлкен төбе, оның айналасында мыңдаған бұлақ көздері бар. Олар қосылып бір өзен құрайды. Өзен шығысқа қарай ағады, сондықтан оның аты Баркуаб (Теріс өзені), бұл сөздің аудармасы «кері бағытта ағатын өзен»» деп жазған. Кейбір деректер арқылы бізге жеткен араб жиһанкездерінің шығармаларында 8-ғасырдың басынан белгілі болған, жақсы бекіністері бар Абарджадж қаласы 651 жылы салынып, Батыс Түрік қағандығының астанасы болған. Мұнда 1223 жылы Орта Азияға жасаған жорықтардан қатты қалжыраған Шыңғыс хан нөкерлерімен демалып, үлкен той жасаған. Мыңбұлақ мекені – көне мәдениет ошағы, ондағы жартастарда палеолит және қола заманның адамдары қашап салған жәдігерлер көптеп кездеседі.

Шерағаңның түсінде жиі көретіні Ақсу-Жабағылы. Бұл 1926 жылы ұйымдастырылған әлемге белгілі Батыс Тянь-Шаньдағы қорық аты. Қос тұлғалы атау: *Ақсу* және *Жабағылы* өзендерінің қосарланған түрі [1, 035]. Қос атауды тарқатсақ «Ақсу» - өзен-су және елді мекен атауы. *Ақ* сөзі судың түсін көрсетпейді, ағындылығын, та басынан өз арнасымен төмен қарай ағып келетін қардың суы екендігін көрсетеді. Ал, «Жабағылы» - тау аты. Көне түркілер *йабақұ* – XI ғ. Түркі тайпаларының атына лы қосымшасын жалғау арқылы жасалған «жабағылық» (сөзбе-сөз) мәніндегі атау.

Тараз инновациялық-гуманитарлық университетінің доценті, ф.ғ.к., А.Белботаев «Тараз өңірі жер-су атаулары мен кісі есімдері жайында» атты мақаласында Ақсу-Жабағылыны тау аттары қатарына қосып, ойконимдік атаулар ретінде қарастырған[3]. Ақсу-Жабағылы өлкесі өсімдік және жануарлар әлемінің бай болуымен де тартымдылығын арттыра түседі. Сонымен қатар, Юра дәуірінің ізі жатыр тастағы таңбаларда. 120 млн жыл бұрын болған тарихтың ізі – балықтар мен былқылдақ денелілердің, сол дәуірдегі өсімдіктердің таңбалары сақталған, тарихы терең.

Шығармада бой көрсеткен атаулардың бірі - Тәңіртау. Тәңіртау сөзінің мағынасын географиялық тұрғыда қарасақ, Жамбыл облысындағы тау жоталарының бірі. Ал, «тәңір» сөзі *тәң+ір* сөздерінің қосылуы арқылы жасалған. Бұл жерде неге қосарланып тұр деген сөз туындауы мүмкін. *Тәң* – *таң*, *тяң*, *тянь*, *тың*, *шың*, т.б. мағыналас сөздер болып табылады. Таң деген сөз – таң ату, күн шығу деген мағынада. Тәң, таң – жер бетіндегі төбешік, тау сияқты биік жерлердің ең жоғарғы қабатындағы шың ретінде қабылданады. Екінші сөзбен айтқанда, жер бетінен биік жерлерді (мәселен, таулар) тәңірмен, құдаймен байланыстырған. Себебі, адамзаттан тәңірге бір табан жақын деп есептеп байланыстырған. Ал, *ыр*, *p*, сөздері б.э.д. Қытай жылнамасында көрсетілгендей *ра*, *ре* «күн» мағынасында берілген. Яғни, діни көзқараспен қарағанда *ра*, *ре* (*ір*, *ыр*, *p*) күннің көзін және күн сәулесін құдай деп, құдайдың өзі деп танып табынған. –*ра* тіркесінің «күн» мағынасында қолданылуына байланысты Олжас Сүлейменов мынадай түсінік береді: «В Средиземноморье был известен египетский иероглиф *r* – «солнце», который греки огласовывали как *ra*. Семиты называли точку в круге: *Ra-ben* (*Ra-bin*) – «Солнце-сын». Сонымен қатар, *-ра* тіркесі жұмақ мағынасында да берілетіндігі жөнінде Қасиет Кәкенұлы да дерек беріп, осы тіркестің бірқатар маңызына тоқталып кетсе, ақын Дүкен Мәсімханұлының «Мен –

Тәңіртау мұзбалағы» атты өлеңінде осы атаудың ұлылық сипаты жақсы берілген.

Талас Алатауы менің түсінуімше Талас өзенінің маңындағы тау сілемі болғандықтан осы атаумен аталған. Оған дәлел ретінде Е.Керімбаевтың мына бір дерегін келтірсек болады: «Талас атты тау да бар. Талас өзені талас жотасынан (биіктігі 4499м) басталып, Жамбыл облысында аяқталады. Ұзындығы 420 км.» [4, 73] Менің дәлел деп отырғаным өзеннің жотадан бастау алуында. Сонымен қатар, атау сол жердегі елді мекенге байланысты қойылған болуы да мүмкін. Мысалы, бір кездері Тараз қаласы Талас деп те аталған. Өзен немесе елді-мекен атауына байланысты дейтінім Е.Қойшыбаев Алатау хақында мынадай дерек келтірген: «Алатау – кішігірім тау аты (Мұғалжар-Орал тауларының сілемдескен тұсындағы бөлек бір тау). А.И.Макшеев келтірген «Ұлы Чертеж кітабы» туралы (XVII ғ.) мәліметтерде қазақ жеріне қатысты 58 топоним ішінде осы *Алатав* бар. Шамамен қазіргі Ақтөбе облысының оңтүстік атырабы. Сондағы «Улатав» атауы туыстас.

Түркі тайпаларының қай-қайсысы болсын биік тау атаулыны *алатау* деген. Ал осы күнгі алатау терминінің өз алдына оронимдік мәні жоқ, тек ұлы тау жоталарын бірінен-бірі ажыратудағы анықтауыштық компонент рөлін ғана атқарады (Іле Алатауы, Қырғыз Алатауы, Теріскей Алатау т.б.)» [1, 41-42] Көріп отырғанымыздай ажыратудағы анықтауыштық компонент ретінде Талас Алатауы деп аталып тұр деген болжамға тоқталдым.

Суреткер Талас Алатауын сөз ете отырып, теріскейдегі Қаратауға да тоқталған болатын. Сондықтан, Қаратау атауының сырына да үңілгенді жөн көрдім. Қаратау – жеке таудың аты деп біліп отырмын. Э.М.Мурзаев: «бұл атаудағы *қара* сөзі түспен байланысты, өйткені Қаратауларда өзге ұлы таулардағыдай жаз бойы қар жатпайды» дейді [5, 103].

Жазушы шығармасында кездесетін тағы бір атау - қоқи қаздар қонақтайтын Қошқарата. Бұл атау Қошқар руымен байланысты болуы ықтимал. Себебі, мал атымен аталған атаны көзіміз көріп, құлағымыз естіген жоқ. Сондықтан, ру атауына байланысты қойылған деп болжадым. Сонымен қатар, Қазақстандағы сай-салалардың, өзен-сулардың, ойқырлардың, елдімекендердің атаулары да Қошқар атымен аталғандығы ру санының көптігінен деген ойдамын.

Темір жол өткен аймақтардағы атауларда өзге ойконимдерге қарағанда тарихи атаулар көптеп сақталған сияқты. Бұдан өзге, романда Көлқайнар, Күйіктің асуы, Өгізқорған, Түлкібас, Бурыл, Құли, Бектөбе, т.б. ономастикалық атаулар бар. Бұлардың барлығының да этномәдени сипаты терең.

Жалпы алғанда, «Ай мен Айшадағы» атаулар бітімін сипаттау арқылы тарихи танымға, ұлттық ділге, ұлттық санаға, тіпті ұлттық кодымызды айқындауға қадам басатынымызға барған сайын көзіміз жете түскендей. Мұндағы жер-су атаулар сипаты, Шерхан Мұртаза танымымен ашыла түскендей. Біз де үңілейік сол сырға.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 бет.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Бағдарламалық мақала. // Егемен Қазақстан, 2017. -12 сәуір.
- 3 Белботаев А.Б. Тараз өңіріндегі жер-су атаулары мен кісі есімдері жайында // Ақ жол, 2017. – 15 қазан.
- 4 Керімбаев Е. Атаулар сыры. – Алматы: Қазақстан, 1984. – 119 б.
- 5 Мурзаев Э.М. Краткий топонимический словарь в кн. «Природа Сибирца...», «Наука», М., 1966.

ТУҒАН ӨЛКЕМНІҢ ТОПОНИМИКАЛЫҚ АТАУЛАРЫНА НЕГІЗ БОЛҒАН АҢЫЗДАР

ДҮЙСЕНҒАЛИ ҚЫЗЫЛГҮЛ

Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Жосалы кенті
Ш.Уәлиханов атындағы №26 орта мектебі, 8 сынып оқушысы
Indira_7301@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: Әбдіқалықова Индира

Топонимикалық аңыздар дегеніміз не? Бұл сауалға жауап іздемес бұрын аңыз әңгімелер туралы жалпылама түсінікке назар аударайық.

«Аңыз әңгімелер-халық ауыз әдебиетінің жанры. Оқиғасы шындық өмірден алынғанымен, ауызша айтылып таралғандықтан, фольклорлық сапалармен толыққан көркем шығарма. Аңыз әңгімелер тарихта болған адамдардың атына, іс-әрекетіне байланысты туады. Мұндай адамдардың ел үшін еткен еңбегі, қамқорлығы, халық намысын қорғауы, сол жолда жасаған игілікті іс-әрекеттері ел аузында аңыз әңгімеге айналып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен. Аңыз әңгімелерде халықтың қоспасы болғанымен, негізгі ой түйіні барлық жерде бірдей сақталады. Оқиға желісі күнделікті өмірде кездесетін қарапайым сюжетке құрылған аңыз-әңгімелерде ертегілердегідей әсіре-қиялдау көп кездеспейді.

Аңыздардың бір түрі – топонимикалық аңыздар. Аңыздар шын мәнісінде болған әлдебір оқиғаларға құрылады, әрі осы оқиғалар көбіне нақты бір мекенмен, тау-таспен, өзен-көлмен байланыстырылады. Мұндай аңыздар жер-су аттарына байланысты немесе топонимикалық деп аталады. Себебі олар белгілі бір жағрафиялық нүктенің неліктен солай аталатынын

түсіндіреді. Мұндай аңыздарға *Бурабай, Баянауыл, Қарағанды, Жекебатыр, Шайтанкөл, Екібастұз* тағы басқа жер аттарымен байланысты аңыздар жатқызылады» - деп түсінік берілген екен уикипедия қазақша ашық энциклопедиясында. Топонимика – ономастиканың жер-су, елді мекен атауларының шығуы мен пайда болуын (этимологиясын), мағынасын, құрылымының дамуын, таралу аймағын, қазіргі жағдайын, грамматикалық пішінін, жазылуы мен екінші бір тілде берілуін зерттейтін құрамдас бөлігі.

Топонимика география, тарих, тіл білімі, этнология ғылымдарының деректеріне сүйеніп, өзара байланыста дамиды. Кез келген аумақтың географиялық атауларының жиынтығы сол жердің топонимиясын құрайды. Топонимдер зерттелетін географиялық нысандардың көлеміне не мөлшеріне қарай макротопонимдерге (тау жоталары, үлкен ойпаттар, мұхиттар, т.б) мезотопонимдерге (жеке таулар, теңіздер, т.б), микротопонимдерге (көл, бұлақ, құдық, қоныс, т.б.) бөлінеді. Топонимика тіл тарихын зерттеуде маңызды дерек көзі болып саналады. Өйткені кейбір топонимдер (әсіресе, эндооронимдер мен эндогидронимдер) архаизмдер мен диалектизмдерді тұрақты сақтайды, көбінесе олар сол аумақты мекендеген халықтың субстрат тілдерінен бай мағлұмат береді. Топонимдердің халық берген дұрыс нұсқасын барлық жағдайда және басқа тілдерде дұрыс жазылуының маңызы зор. Қазақ тілінің топонимикасын Ғ.Қоңқашбаев, Н.Баяндин; А. Әбдірахманов, т.б. ғалымдар зерттеген. Яғни, қазақ халқында аңыз әңгімелер көп-ақ. Олардың әрқайсысының қазақ әдебиетінде алар орны ерекше. Алайда, менің аңыз атаулыға қызығушылық танытып, туған өлкемнің топонимикалық атауларына қатысты аңыздарды зерттеуге деген құлшынысымды оятқан мына бір керемет аңыз еді.

Жер-ана туралы аңыз. Ертеде Жер кіршіксіз таза болған. Ол шексіз мейірімді әрі жайдары еді. Ол жануарлар әлемінің үйірлері, табындары мен отарларына пана болды, оларға азық берді, ал олар Жердің көркемдігі мен тазалығын сақтап, оған ұқыпты қарады.

Күндердің бір күнінде Тәңір адам пайда болды. Ол құдыретті, зор әрі сымбатты болды. Ол күлгенде, онымен бірге күн де күлетін, ол қамыққанда онымен бірге ай да қайғыға бататын, ол ән айтқанда оған аспан мен жел қосылып ән шырқайтын, сондықтан Жер оған ғашық болды. Ол да жерге ғашық болды. Оның ұлылығы мен кеңдігіне, мейірімділігі мен көркемдігіне, асқақтығы мен тазалығына ғашық болды.

Уақыт өте келе олар балалы болды. Сәбилер өсіп, айбаттанып, өздері нәресте сүйді, бірақ әрбір жаңа ұрпақ оларға өмір сыйлаған сайын ұлы махаббаттан алыстай берді.

Жер ана олар үшін өмір сүрудің, байлықтың қайнар көзіне айналды, олар оның кім екенін де ұмытты, ал Тәңірадам олар үшін бірі сеніп, бірі сенбейтін аңызға айналды.

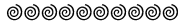
Олар өздерінің қажеттіліктері үшін жер жыртып, тырмалап, егін егіп, оны жинап, арттарынан шіріп, Жердің бастапқы тазалығын құртатын көп мөлшердегі қалдықтар тастады. Тамақ іздіп, олар Жердің мәпелеп өсірген жануарларын аяусыз жайратты. Содан соң, алтын және басқа да қазба байлықтар іздеп Жер ананың денесін ойып, үлкен шұңқырлар қазып, шөл мен шөлейттерді қалдырды. Бірақ бұл да аз болды, олар жарылыстар жасап, өздері сияқтылардың көздерін құрту үшін қуатты қаруларды сынақтан өткізіп, ол қаруларды бір-бірімен соғыста қолданды.

Ал Жер ана осының бәріне шыдады, ол адамдар бір күні естерін жияды деп, өзінің оларға өмір сыйлағанын, олар ұлы махаббаттың перзенттері екенін еске түсіреді деп, адамдар оған сүйікті, таза болуға құқық береді деп сенді, өзіне кінәсіз өлтірілгендерді жерлеуді тоқтатады деп, бір кезде өзін сеніп тапсырған Тәңірадамның лайықты ұл-қыздары болады деп үміттенді, күтті. Осыдан кейін ол өзін адамдардың естеріне саламын деп шешіп, барлық төзімнің шегі барын ескертіп, өз күшін көрсетті. Бірақ өзара соғыстарға белшесінен батқан, алтынның зыңылынан керең болған, сарандықтан көздерін қараңғы шел басқан адамдар күнәлары шамадан тыс шыққанға дейін байлықтың елігіне алданып, надандықтың шырқау шыңына жетіп, адамдықтың биігінен төмендеп, әрі қарай өмір сүре берді.

Сонда мәнсіз өктемдіктен шаршаған Жер ана бойынан барлық қаһарын шығарып, үлкен толқынымен өзін қорлық пен зәбірден шайып, шегі жоқ азаптан, адам болуды қойғандардың өшпенділіктері мен ызаларынан тазартты, ал Тәңірадам адамдардан сырт айналып, жай Тәңір болды. Егер адамзат Жерге қайырымды болып, нағыз сүйіспеншілігін көрсете алмаса, ал Тәңірадамға адамға деген шынайы сенімін қайтара аламаса, Жер ана мен Тәңірадамның махаббат дастаны, адамзат өркениетінің пайда болуы мен қалыптасу тарихы осылайша аяқталуы мүмкін.

Мен бұл аңызды неге алып отырмын? Өйткені осы аңызды оқи отырып, өзіміздің, адамзат баласының Жер анаға қаншалықты қиянат жасауда екендігін түсіндім. Сондай-ақ осы аңыз жоғарыда айтып өткенімдей туған өлкеме деген сүйіспеншілікті оятып, туған өлкеме қатысты топонимикалық аңыздарды зерттеп, зерделеуге түрткі болды. Менің мақсатым – туған өлкемнің сұлу табиғаты мен тарихқа толы өткенін халыққа насихаттап, туризмді

дамытуға қолайлы аймақ екенін дәлелдеу, дәлелдей отырып, туған жерімнің алдындағы перзенттік борышымды өтеу.

АДАМ ЕСІМДЕРІНДЕГІ ҚАТЕЛІКТЕРДІ ЖОЮ ЖОЛДАРЫ

Елубай Сая

Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Жосалы кенті
Ш.Уәлиханов атындағы №26 орта мектебі, 9 сынып оқушысы
Indira_7301@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: Әбдіқалықова Индира

Адам өмірге келгеннен кейін оған лайық есім таңдалып қойылады. Қойылған есімнің балаға жарасымды, сол заманға лайық болу басты назарда болады. Қазір ешкімде өз баласына бұрынғы, ескі ,қолданыстан шыққан есімдерді қоймауға тырысады. Сонымен қатар, күнделікті өмірдегі өзгерістерге қарай дүниеге келген жақсы есімдер қойылады .

Өмірде солардай болсын деген ниетпен жақсы адамдардың, ел құрметтеген батыр, дуалы ауызды би-шешендердің есімдерін қойып жатады. Сонда да кейбір есімдердің түпнұсқасын қарағанда қате екенін байқауға болады. Оған дәлелді мына есімдердегі қателіктерден байқауға болады. Төмендегі есім сөздердің екінші сыңарындағы «к», «к» дыбыстары айтылуда қатаң қалпын сақтаса, онда қатаң «к», «к» әріптерімен жазылу заңдылығы ескермей жазылған.

	Құжатта жазылған	Дұрыс жазылуы	ескерту
--	---------------------	------------------	---------

	есім		
1	<i>Әбілғайыр</i>	<i>Әбілқайыр</i>	Құжат толтыру барысында кеткен Жеке куәлігінде жазылған, ресми құжаттарда болмаса қазақша жазады.
2	<i>Нурикамал</i>	<i>Нұрикамал</i>	Әжесі қойған. Әкесі құжатқа толтыру барысында қате жіберген, бірақ өзіне осы ат ұнайды, жақсы заманауий естіледі деп есептейді.

Кейбір есімдер әріптерден қате жіберулеріне байланысты мағыналарыда өзгеріске ұшырап кеткен. Есімдердің мағынасы Т. Ташенов «Есімдер сыры» атты еңбегінен алынған.

	Есімнің дұрыс жазылуы	Құжатта жазылған есім	Мағынасы
1	<i>Гүлсім</i> - араптан үмігүлсім-монтаған деген мағына	<i>Гулсум- банк қызметкері</i>	Арабтың дөңгелек жүзді ер адам деп өзгерген
		<i>Гульсин- студент</i>	Орыс әріптерімен жазылған қазақшаласақ гүлсін- Сен адам емес Гүлсін деген мағына береді
		<i>Гулсен-студент</i>	Еш мағына бермейді

Бұл қыздардың бәріде өз аттарын ата-аналары Гүлсім деп қойғанын айтады, бірақ мағыналары өзгеріп кеткендіктерін мән берілмеген.

Осы есімдерде жіберілген қателіктер қайдан кеткен деп іздестіретін болсақ. Біріншіден, ҚР "Тіл туралы" Заңында ұлттық аты-жөннің қазақша толтырылуына қарсы ешқандай бап жоқ екен. Қазақша мен орысша толтырылудың арасындағы бар айырмашылық тоғыз дыбыстың төңірегінде. Қазақша білмейтіндер осы тоғыз дыбысты жаза

алмауында «Ө» дыбысы «О» немесе У; Ұ, Ү - У; І - И; Қ - К немесе Х; Ғ - Г; Ң - Н болып таңбалап жазуларынан.

Зерттеулер қорытындысы, сол тоғыз дыбыс ұлттық болмысымыздың негізгі тірегі екенін көрсетіп отыр деп айта аламын. Сондықтан құжат толтырғанда қазақ тілінің заңдылықтарын сақтауды баса назарға алу керек. Ал мұндай қателіктер келешекте латын әліпбиіне негізделген қазақ әліпбиіне толық көшкенімізде болмайды деп есептеймін. Құжаттарды толтыру барысында есімдерде әріптерден жіберілген қателіктер адам өміріне әсер ете қоймаса да, тіл тазалығын басты назарда ұстауымыз керек

ЗУБАИР АТАУЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ

СЫРЛЫБАЙ БАЛАУСА

Әл-Фараби ат.ҚазҰУ, 2-студенті,

Ғылыми жетекші: Медетбекова П.Т.

Ғасырлар бойы халық жадында түркі халықтарының ортақ түп-тамырлары туралы аңыз-әңгімелер сақталған. Тарихи жағдай күрт өзгерген кезде қандай да бір халықтың белгілі бір бөлігі қолдау іздеп, өзіне туыстас басқа халықты паналаған. Дегенмен, XVI ғасырға дейін бұндай қозғалыс әрдайым басым бағыт болып табылмаған. Алайда, барған сайын күшейе түскен орыс князьдіктерінің экспансиясы қозғалыстың бағытын нақты айқындаған болатын – батыстан шығысқа және оңтүстік шығысқа қарай. Мысалы, татарлардың Волга бойынан Оралға, Сібірге, Қазақстан мен

Орта Азияға қоныс аударуының алғашқы ірі толқыны XVI ғасырдың екіншіжартысында басталған еді. Орыс князьдықтарының жеңгендерінің шектен шыққан қантөгісі мен тонауы татар халқының кезекті көтерілісін басып-жаншукезінде, кең байтақ Қазақстан жеріне қарай татар босқындарының үлкенді-кішілі, жаңа толқындарының қайта-қайта туындауына негіз болды. Осы жерде қазақ сұлтандары мен билерінің қашқын татарларды (болғар-татарларды) патша өкіметіне ұстап бермегенінайта кету керек [1].

Қазақстанды шаруалардың отарлауы XIX ғ. Соңғы он жылында және XX ғ. басында Столыпіндік аграрлық реформаға байланысты ерекше күшейді. Небір 46 жылдың ішінде (1871 -1917 ж.ж) өлкеге 1,6 млн. адам келіп тұрақтап қалды. Осының салдарынан XIX ғасырдың аяғында және XX ғасырдың басында өлкеде 60-тай ұлтың өкілдері тұрды, олардың ішінде түрік тілдес халықтардан *өзбек, ұйғыр, қырғыз, қарақалпақ, татар, башқұрт* т.б. бар еді [2]. Татарлар жергілікті тұрғындар тарапынан тек тілектес қарым-қатынас, далалық қонақжайлық көрді, пана тапты. Өз кезегінде татарлар бұл жерлерге өздерінің отырықшы өмір мәдениетін, ислам дінін ұстануды және жоғары деңгейдегі сауаттылықты әкелді. Патша өкіметі басқа облыстарға қоныстануға рұхсат берген кезде, татарлар Петропавловск және Семей қалаларында да тұра бастады.

В.В. Радлов жазғандай, 1862 жылы Семейде «Орыстар олардың үштен бірі ғана, қалғандары татарлар [3].

19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басында Шығыс Қазақстан өңіріне татар ұлтының өкілдері көптеп қоныстанған. Сол көптеген жерлердің біреуін алып отырмын. Ол Шығыс Қазақстан Облысы, Бородулиха ауданында орналасқан Зубаир атты елді-мекен. Қазіргі таңда 500-ге жуық тұрғыны бар ауылдың атауы неліктен олай екені мені қатты қызықтырады. Оның тарихи түбі тереңге кетеді. Ауыл тұрғындарының, ақсақалдарының айтуы бойынша, 1929

жылдары Зубаир және Құбаир деген татар көпестері артыныан келген халықпен қоныстанған. Ол екеуі ағайынды жігіттер болған. Олар Шығыс Қазақстанға, Семей қаласына келгеннен кейін, шет жақтарда орналасқан ауылдарға барып, сонда егіншілікпен айналысып, тұрақтанған. Басында саудасаттықпен айналысып күн крген. Содан соң, Қазақстанның құнапрлы жерінде егіншілікпен айналысуды бастаған. Семей қаласынан 50 шақырым жерде орналасқан Зубаирда егіншілікпен мал шаруашылығы жақсы дамыған. Сол ауылдың іргесін қалап, ары қарай өркендеткен Зубаир деген татар азаматы. Уақыт өте келе онда қазақтар да көшіп келген. Барлығы бірге тату-тәтті ғұмыр кешкен, және әлі де жақсы қарым-қатынаста өмір сүруде. Елдің айтуынша, басында Құбаир деген көпес ауылда тұрған да, Зубаир інісі ауыл шетінде фермаға ұқсас бір жерде болған-ды. Бірақ кейін ауыл тұрғындары ауылды қалай атаймыз дегенде, Зубаир атауын таңдаған.

Енді Зубаир атауының этимоголиясына үңілейік:

➤ Зубаир есімді адамдар өздерінің тұйық, салмақты мінездерімен ерекшеленеді. Бұндай атты адамдар өз ісінің маманы болатын тұлғалардың қатарында. Зубаир сөзі араб, татар, парсы тілдерінен шыққан.

➤ Зубаир- арабша «кішкене темір», Пайғамбардың (с.а.с.) сахабаларының бірі[4].

➤ Зубаир-татарша мықты, күшті деген мағынаны білдіреді. Бала туғанда батыл болып өссін деп қояды.

Қазақстан полиұлтты мемлекет болғандықтан, этнос аралық конфликттер шығу ықтималдығы жоғары болып есептелінеді. Алайда, ауылдың атына байланысты немесе ауыл тұрғындарының арасында дау-дамай болған емес. Керісінше, ауыл азаматтары осы жерге қоныстанған, ауылдың өркенденуіне үлес қосқан татар ұлт өкілі екенін естеріне алып, құрметпен қарайды. Өткен ғасырда ауыл әкімі және мектеп директоры татар азаматтары болған. Айта

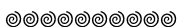
кететін жайт, татарлар қазақ ұлтының мәдениетін, тілін құрметтейді. Сонымен қатар, өз ана тілі мен дәстүрлерін де ұмытпайды. Қазақ тілін жетік меңгерген, барлығы дерлік қазақ тілінде сөйлеседі.

Ресми мәлімет бойынша, қазіргі кезде Қазақстанда шамамен 210 мың татар өмір сүріп, еңбек етеуде, яғни Республика тұрғындарының 1,2% құрайтын олар Қазақстан шаруашылығының барлық салаларында жұмыс істеуде [5]. Олар өз ана тілін және мәдени дәстүрлерін сақтауға тырысады. Осы мақсатқа сәйкес облыстық және қалалық этномәдени бірлестіктер құрылған. Бұл ұйымдар Бүкіләлемдік татар Конгресімен қоян-қолтық жұмыс істейтін Республикалық Ассоциацияға біріккен.

Қазақ жерінде көптеген ұлт өкілдері тұрады, олардың қалай келгенін, тарихын біз білуіміз керек. Сонымен қатар, еліміздегі тарихи жер-су атауларының қазіргі кездегі маңызын, олардың қойылу тарихын зерттегеніміз абзал. Себебі, өз туған жеріндегі елді-мекендердің атауларына немқұрайлы қарамауымыз керек. Қорыта келе, Қазақстанның қай жерінде орналаспасын, ол жердің атауының тарихыне зерделей алуымыз және тарихи жағдайларға түсіністікпен, құрметпен қарауымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Қазақстан тарихы: Аса маңызды кезеңдері мен ғылыми мәселелері. М.Қойгелдиев, Ә.Төлеубаев, 2003 ж. Алматы, «Мектеп» баспасы.
- 2 ҚР статистикалық мәліметтері, 2016ж. жаңартылған
- 3 Сібір мен Орта Азия түркі тілдес халықтарының этнографиясы. В.В.Радлов 1966 ж.
- 4 Әбдрахманов А. Этимологиялық сөздік. //Қазақ әдебиеті, 1967 ж.
- 5 ҚР статистикалық мәліметтер// этностардың саны 2017 ж.

SAKEN SEIFULLIN STREET

TEKEEV I.

Innovative Technical college of Almaty

Curator: Yesmanova N. M

Toponymy is the study of place names, their origins, meanings, and typology. The word ‘toponymy’ is derived from the Greek words *topos* ‘place’ and *onoma* ‘name’. Toponymy is itself a branch of onomastics, the study of names of all kinds. According to the Oxford English Dictionary, the word ‘toponymy’ first appeared in English in 1876. A people who study and explore the names of streets, cities, mountains and etc. called toponomist.

In the next time I will be a toponomyst and will explore the name of avenue. Saken Seifullin street appeared at the end of 19th century, when our city called Vernei. At first time it called Saratovsk, then Uzbek. Today the street has turned into one of the longest avenues of the southern capital – more than 11 kilometers. And it bears the name of the statesman, writer, founder of modern Kazakh literature Saken Seifullin.

Saken Seifullin avenue is one of the beautiful and breathtaking street. In this street there are lot of important buildings, such as Rixos. Rixos Hotels was established by Mr. Fectan Taminec in 2000 in Antalua, the capital of Turkey’s tourism industry. Everyday this famous hotel takes important guests.

Saken Seifullin was born 15 October 1894 in a nomadic settlement in what is today Karaganda Region. He attended Nildy Russian – Kazakh school, secondary parishioner school, Akmolinsk municipal academy and in Omsk teacher’s seminar.

In November edition of Aikap Journal Saken Seifullin published his first article. In 1914 he was one of the heads of the

first cultural-educating society of the Kazakh youth ‘Birlik’. The same year his first book of poems ‘Otkenkynder’ (Past Days) was published in Kazakh. Since September 1916 he was a teacher of Bugulin school in foundation of which he took an active part. In June 4,1918, the White guard arrested him and sent to Petropavlosk jail. In February 1939 he was executed in Almaty.

However, since Independence, SakenSeifullin is often considered one of the most influential Kazakh thinkers of the 21st century, a major contributor to Kazakh culture and literature, and a martyr for freedom.

Sources:

1 Kazakstan, National Encyclopedia, Volume4

2 History of Kazakhstan

АСТРОНОМИЯЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДЕГІ КӨРІНІСІ

НУРСИПАТОВА Е.

Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, 4 курс студенті

ai_erke1996@mail.ru

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент С.Б. Бектемірова

Дүниедегі заттар мен құбылыстардың жер шарын мекендейтін адамдарға ортақ болуымен қатар, әр халық сол заттар мен құбылыстарды өз мәдениетіне, танымына, болмысына қарай атау береді. Көзделетін нысан адамның қабылдау ерекшелігінен және ұлттық-мәдени, физика-элеуметтік, астрономиялық тәжірибесінен бастау алады.

Берілген атаудан әр халықтың дүниетанымын, ақыл-ой деңгейін, таным-түйсігін, мәдениетін, тілдік ерекшелігін саралауға, салмақтауға болады. Әр ұлттың тәжірибесі мен білімі, сыртқы дүниемен байланысы, көрген-білгені мен көңілге түйгені бірдей емес. Адамзат көне замандардан-ақ өзін қоршаған ортаның құпияларын тануға ұмтылған. Әсіресе адам баласын көгілдір аспан, ондағы жұлдыздардың сырлы да, жұмбақ әлемі ерекше қызықтырды. Бұл қызығушылық қазіргі дамыған және техника өркендеген заманда да өрши түспесе, кеміген жоқ. Оған басты себеп – «Болмыста екі ғаламат нәрсе бар: бірі – жұлдызды аспан, екіншісі – әрбір адамның ішкі дүниесі» деп неміс ойшылы И. Кант айтқандай, сырлы аспанның құпиясы таусылмақ емес. Керісінше ғылым дамыған сайын жұлдызды аспан жаңа тылсым жұмбақтарын алға тосуда.

Ата-бабаларымыз көне дәуірлерде жұлдызды аспанның құпиясын өздерінше танып, ондағы аспан шырақтарына ат беріп, айдар таққан. Аспан шырақтары туралы әртүрлі ертегілер, аңыз, мифтер шығарған. Кейіннен аспан әлеміндегі жұлдыздардың қозғалыстары мен сипаттары туралы құнды ғылыми еңбектер жазып қалдырды. Атап айтқанда, Орта Азия мен Қазақстаннан шыққан орта ғасырлардағы ұлы бабаларымыз Ғаббас Жауһари, Әбунасыр Әл-Фараби, Әбу Райхан Әл-Бируни, Тарағай Ұлықбек және т.б. еңбектерінен аспан атаулары туралы терең ғылыми тұжырымдарды кездестіреміз. Олардың ішінен Отырардан шыққан ұлы ойшыл Әбу Насыр Әл-Фараби «Ғылымдарды топтастыру» деген еңбегінің бір бөлімін «Жұлдыздар туралы ғылым» деп атап, онда жұлдыздар туралы түсініктер мен таза ғылыми мағлұматтарды баяндайды.

Кез келген халықтың дүниесін бейнелейтін астрономиялық атаулардың тілдік табиғатын тану үшін кешенді, жүйелі түрде жаңа бағыттағы зерттеу жұмысын жүргізу қажеттілігі қазіргі таңдағы тіл ғылымының жаңа бағыттарымен тығыз байланысты. Осымен байланысты тіл білімінің тылсым құпиясы басқа да ғылым салаларымен антропология, психология, философия, логика, мифология, этнография т.б. тығыз қарым-қатынастың нәтижесінде танылып, ашылып отырады.

ҚАЗАҚ ЕСІМДЕРІНІҢ ҚОЙЫЛУ СЫРЫ

АБЫТОВА ҰЛЖАН

Қызылорда обл., Қармақшы ауд., Жосалы кенті
Ш.Уәлиханов ат. №26 орта мектебі, 9 сынып оқушысы
Indira_7301@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: Әбдіқалықова Индира

Қазақ халқы балаларына жақсы, құлаққа жағымды есімдерді қояды.

Ұл балалардың есімдер: Дәурен, Бексұлтан, Искендір, Бейбарыс, Айбар, Ілияс, Айдын, Мәлік, Бауыржан, Диас.

Қыз балалар: Айгерім, Айнұр, Дария, Алина, Әсем, Ақниет, Амина, Аймира, Амира, Аружан, Раушан, Фарида, Гүлназ, Диана. Осындай есімдері бар балалармен сөйлескенімде, 6 оқушы ғана өз есімдерінің мағынасын біледі екен. Мысалы: *Ақниет*. Бұл есімді атасы ниеті ақ болсын, өмірі жақсы болсын деп қойған екен. Айгерім деген қызыдың есімін әжесі қойған, «Абай» жолы» романындағы Абайдың сүйікті жарының есімі. Айгерімдей ақылды, дана болсын

деген. Есімі Ай және Керім деген сөздердің бірігуінен жасалған. «й» дыбысы үнді болғандықтан жазу барысында «к» дыбысы «г» дыбысына айналып жазылып отыр. Бұл есімнің жазылуында қателік жоқ, ережеге сай дұрыс жазылған. Бексұлтан деген баланың атын ұлы атасы қойыпты. Ол ел билейтін басшы болсын, жігіттің сұлтаны, мықты болсын деген ниетпен қойылған екен. Тағы бір есім – *Алина*. Оның есімін нағашы әжесі қойған. Есімнің сырына тоқталатын болсақ, ата-анасының айтуынша, әжесі атын, көз тимесін, тіл көзден сақтасын, аман болсын деп қойыпты және де есімнің мағынасы әр халықта әр түрлі түсіндірілетініне көңіл бөлген. Мысалы: *Алина* деген есім французша нәзік, мейірімді, сезімтал, көп ойланатын, өз-өзіне сенімді деген мағынаны білдірсе, түркі тілдес елдерде *Алина* деген есім сенімді, кеңпейіл деген ұғымды білдіреді екен. Осындай есімдер сырына сүйене отырып атын Алина деп қойған.

Сыныптас достарымның арасында барлық оқушылардың есімдері дұрыс жазылған.

Осындай мәліметтерді қарастыра отырып өз сыныптастарым мен туыстарымнан, № 26 мектептің сыныптарынан сауалнама алдым. Сауалнамаға жалпы №26 мектептен – 20 оқушы, туыстарымнан 10 адам, сыныптастарымнан – 25 бала, ұжым мұғалімдерінен 15 мұғалім, барлығы – 50 адам қатысты. Оның сұрақтары:

Өз есімің ұнайды ма?

Ұнайды – 38, Ұнамайды – 12. Оның ішінде өз есімі ұнамайтын – туыстарымның ішінен – 2, мұғалімдерден – 1, №26 мектептен – 4, сыныптастарымнан – 5.

Яғни, негізінен, көбісіне өз есімдері ұнайды екен. Бұл да қуантарлық жай деп ойлаймын. Өйткені әр адамға өзіне қатысты нәрселердің барлығы қуаныш әкелуі қажет. Сонда ғана алдына қойған мақсатына жету жеңіл болады. ал мұғалімдердің ішінен:

2. Өз есіміңіз қатесіз жазылған деп есептейсіз бе?

Қатесіз – 35, қатемен – 5.

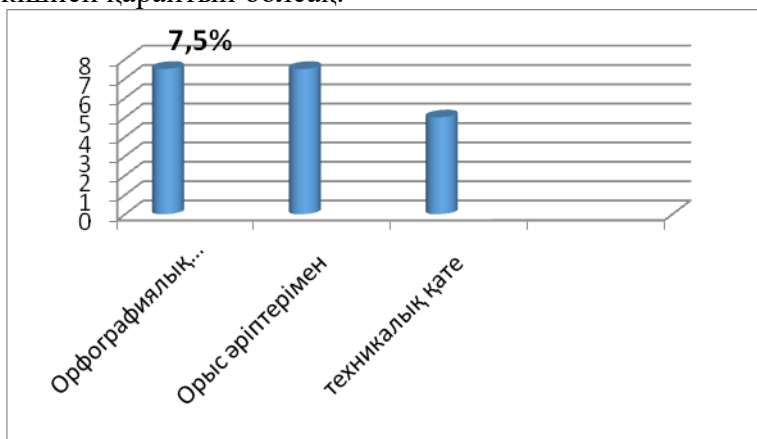
Көпшілік өз есімдерін қатесіз жазылған деп есептейді, мұның өзі көпшілігінің өз есімдеріне мән бермеуінен, жазылу барысына, орфографиялық заңдылықтарға көңіл аудармауларынан.

3. Есімінде қателік кетсе құжатынды ауыстырасын ба?

Ауыстырам – 0. Жоқ – 50

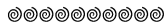
Көпшілігі есімдерінде кездескен қателіктерді ауыстырғысы келмейді, кейбіреуі құжат ауыстырудың қиындығын алға тартып, қате болса да, берілген құжатпен жүре беруді қалайды, кейбірі қатеде тұрған ештеңе жоқ деп жауап берді.

Осы адамдардың есімдерін зерттеу барысында әрбір 5-інші адамның аттары қате жазылған. Егер пайыздық көрсеткішпен қарайтын болсақ.

Қатысқаны 50 адам оның ішінде 8 адамның есімдерінен төмендегідей қателіктер кездесті. 3 – адамда орфографиялық қате 7,5% (мыс: Аманкелді), 3 адам – орыс әріптерімен жазылған 7,5% (мыс: Гулим, Жулдузай), 2 адамда техникалық қателер 5% (Ләзат). Осы тұрғыдан халыққа қызмет көрсету орталығына сауал қойғанымызда, қазақ есімдерін дұрыс жазылуын қамтамасыз ететін бірде-бір анықтамалық

кітаптың жоқтығын айтты. Т.Жанұзақов пен К.Есбаеваның "Қазақ есімдері" деген анықтама сөздігін қолданбайды екен. Бұл қазақ есімдерінің дұрыс жазылуын қамтамасыз ететін сөздік. Алайда әділет мекемелері тарапынан арнайы бекітілмегендіктен, ресми орындар құжат толтыру кезінде оны басшылыққа ала бермейтіндігін айтты.

ЕСІМДЕР СЫРЫ

АЙТУАР МАҚСАТ ҒАЛЫМЖАНҰЛЫ

Қызылорда обл., Қармақшы ауд., Жосалы к.,
Ш.Уәлиханов ат. №26 орта мектебі, 9 сынып оқушысы
Indira_7301@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: Әбдіқалықова Индира

Қандай да бір іс-әрекет, қарым-қатынастың басы «Есіміңіз кім?» деген сұрақтан басталады. Тіпті өзіміздің дүниеге келуімізге де осы сұрақтың дер кезінде қойылуы себеп болуы мүмкін. Сонымен бірге бұл сұрақты қай уақытта қойсаңыз да кез келген адамның мүдірмей жауап беретініне күмәніміз жоқ. Ал енді сіз осы сұраққа жауап бере аласыз ба, яғни өз есіміңіз туралы, оның мағынасы туралы білесіз бе? Алдымен есім сөзіне түсіндірме берсек.

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында 2011 жылы жарық көрген 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінің» 5-томында бұл сөз туралы былай делінген: «Есім. Зат. Адамға туылған кезінде қойылған ат». Есім - жеке тұлғаны басқалардан ажыратуға арналған белгі. Бұл белгі арқылы адамның өзімен етене араласпасаң да,

есімін бір естігеннен-ақ біраз мәлімет алып үлгересің. Мысалы, Мейрамбекпін деген жігіттің қандай да бір мереке күні туғанын аңғарасыз. Ал Жеңіс деген адамның тіпті қай мерекеде туғанын бірден біле қоясың. Сол секілді Бейсенбаймын деп танысқан адамның бейсенбі күні туғанына талас болмайды. Қандай да бір Олжаспен таныса қалсаң, бірден бұдан басқа таныс Олжастарды есіңе түсіріп, салыстырып, іштей оған қысқаша мінездеме беріп үлгересің. Алдымен сол кісінің аты-жөнін біліп алған соң, онымен ары қарай қарым-қатынас жасау тәсілін де ойластырып қоюға болады. Адам баласына есім дүниеге келген сәтте-ақ беріліп, соңғы демі шыққанға дейін сақталады. Кейбір адамның өзі о дүниелік болып кетсе де, өз есімін мәңгілікке осы жалғанда қалдырады. Қазақ халқы мұны бір ауыз сөзге сыйғызып «Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді» деген.

Қазақ халқының ерекше бір көңіл бөлетін әдет-ғұрыптарының бірі - өмірге жаңа келген сәбиге ат қою. Әрбір ата-ана өзінің баласына әдемі әрі мағыналы есімді қоюды қалайды. Сол себепті ырымшыл халқымыз перзентіне қол бастаған батырлар, сөз бастаған шешендер, ел бастаған билер, жез таңдай, күміс көмей әнші-күйшілердің аттарын қоюға тырысады. Балаға ат қойған кезде тағы да сол ырым деп кез келген адамға емес, көпті көрген ел ағаларына, халқына қалаулы, еліне елеулі, сыйлы, аузы дуалы кісілерге баласының атын қойғызуды мәртебе есептеген. Үйіне келіп қалған қонағына «Қырықтың бірі - қыдыр» деп ат қойғызған екен. Халқымызда ат қойғанда азан шақыру салт-дәстүрі бар. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Азан шақырып қойған ат - ең алғаш қойылған есім; шын аты», - деп берілген. Баланың атын қояр кезде үш қайтара «Аллаһу акбар» деп азан шақырып, содан кейін баланың құлағына қойылған атты үш рет айтады. Бұл – баланың есінде сол есім қалады, құлағына сол есім сіңеді деген ырым.

Жаңа туған нәрестеге дұрыс ат қою кез келгеннің қолынан келе беретін іс емес. Олай деуіміздің мәнісіне тоқталсақ. Есім адамға туған кезінде ғана беріледі. Ал есейгенде өз аттарын атауға намыстанатындар да кездеседі. Кейде ол жастар өздеріне ұнамаған аттарын ресми түрде өзгертіп алып жатады. Мысалы: Қызтуған, Итбай, Ошақбай.

Қазақ халқында адам аты өмірінде бір-ақ рет қойылады. Ал енді кейбір елде адам баласының өсіп-өнуінің әрбір сатысына қарай ат қойылып отырады. Мұндай дәстүр көршілес Қытай Халық Республикасында әлі күнге дейін сақталған.

Ата-анасының перзенті алдындағы борышы баласына ат қоюдан басталады. Хадисте әкенің бала алдындағы міндеті - жақсы ат қою мен жақсы тәрбие беру делінген. «Отансыз адам – ормансыз бұлбұл» деген халық мақалы бар. Отаны бар адамның бойында ата тәрбиесімен, ана сүтімен бойына сіңген отаншылдық сезімі болады. Ата салтымызды ардақтап, ұлқызымызға ежелден қалыптасқан нағыз қазақ есімдерін қою – отаншылдық рухта тәрбиелеуде маңызы зор екендігінде сөз жоқ. Оған қоса сол қойып отырған есімнің мағынасын білу айрықша маңызды. Басынан кешкен небір зобалаңнан халқымыз көптеген рухани құндылығынан айырылды. Қазір соның орнын толтырудамыз. Өкінішке орай, батысқа еліктеушіліктің салдарынан кейбір қазақ ата-аналардың ішінде өз балаларына берген есімдердің мән-мағынасын түсіндіре алмайтындары кездеседі.

Қазақ бұрынғы заманда жаңа туған нәрестеге тіл, көз тимесін, өмірі ұзақ болсын деген ниетпен әдейі Жаман, Қиқым, Тышқанбай, Тезектерген, Қосқұлақ, Итемген, Шоқпыт секілді ұсқынсыз аттарды қойған. Балалары тұрмай шетіней берген ата-ана сәбиіне Аман, Есен, Жүрсін, Тоқтасын, Тұрар, сонымен бірге Екатерина, Клара сияқты орыстың аттарын қойса, қызы көп, енді ұл туса деген

арманмен Ұлтуған, Ұлбала, Ұлжан, Ұлту, Тойдық, т.б. есімдер қоятын болған

Қазақ сонымен бірге баласына ел ішіндегі қол бастаған батырлар мен сөз бастаған шешендердің, ақындар мен билердің, қолбасшылардың, қысқасы, беделді, сыйлы кісілердің аттарын қоюға тырысқан. Абылай, Әбілқайыр, Едіге, Жәнібек, Алпамыс, Абай, Әлия, Мәншүк, Олжас, Бауыржан, Мұхтар, Фаризалар арамызда баршылық. Ал атақты Индира Гандидің елімізде он мыңнан астам аттасы бар көрінеді.

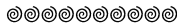
Қазақтың салт-дәстүрін зерттеушілерінің бірі Ю. Бошняков: «Баламның аты затына сай болсын деп небір жаһангер қолбасшы, дінбасы, пайғамбар есімдерін беретіндер балаларының есімін ол ержеткенше жасырын атап жүреді. Себебі, бала ол есімді көтере алмай, өліп қалуы ықтимал деп жорыған», - дейді.

Философтардың пайымдауынша, адамның есімі мен оның мінезін және тағдырын байланыстырып тұрған құпия байланыс бар. Кісінің есіміне оның тағдыры жасырылған. Есімнің құпиясы мен мағынасы адам өмірінде үлкен рөл атқарады. Мұны антропонимика ғылымы да растайды.

«Адам есінде оның тағдыры жасырылған» деген пікірді растау үшін ғалымдар зерттей келіп, көптеген қорытындыға келген. Соның бірі, мәселен, Қайрат есімді ерлердің көбіне денсаулықтары мықты, белсенді және алаяқтыққа біртабан жақын болса, Әділ есімді жігіттер табиғатынан сақ, достыққа адал, Мұхтарлар алдына қойған мақсатына жетпей тынбайтын, іскерлік қасиеті мол, кез келген тығырықтан шыға алатын жандар болып келеді екен.

1970 жылы жарыққа шыққан «Антропонимика» жинағында былай деп көрсетіледі: «Барлық атаулардың түрлері тарихи: әрбір атау белгілі бір дәуірде, белгілі бір халық арасында, нақты бір ортада пайда болған». Өткен ғасырларда қазақтар өмірінде байлық ұғымы мал санымен,

жылқы үйірімен өлшенді. Қазіргі таңда байлық тіптен басқаша көрсеткіштермен белгіленеді. Сондықтан жылқы, қой, түйе, т.б. лексикалық компоненттермен келетін есімдер өте аз. Есесіне, кеңестік заманда сирек қойылған діни есімдер көп кездесуде. Қалай болғанда да қазақ есімдерінің әлеуметтік ерекшелігі тілек, қалау мәнімен айқындалады. Ата-анасының сәбиіне ұнамды, жағымды ат қоюы олардың перзентіне ұзақ өмір, бақыт, байлық, батылдық, ержүректілік, сұлулық, т.б. толып жатқан жақсы қасиеттер тілеу ниетінен құралған.

АДАМ ЕСІМДЕРІНДЕГІ ҚАТЕЛІКТЕР

АРЫСТАНБЕК НАЗЕРКЕ

Қызылорда обл., Қармақшы ауд., Жосалы к.,
Ш.Уәлиханов ат. №26 орта мектебі, 9 сынып оқушысы
Indira_7301@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: Әбдіқалықова Индира

Адам есімдерінде қателіктердің жіберулерінің себебі екі түрлі: біріншіден, құжатты толтыру кезінде жіберілген қателер. Күнделікті өмірде кездесетін жайттар, яғни азаматтардың өз аты-жөніне деген көзқарасы мен құжаттағы толтырылуының арасында байланысқа қарағанда, өрескел қате есімдер қалай дұрыс жазылатынын білмегеннен емес, кісі есімі туралы жаңаша қалыптасып отырған, қате пікір туғандықтан. Мысалы, қазір бізде орысша сөйлеу "мода" екені жасырын емес. Қоғамымыздың барша саласын

қамтымай-ақ, болашағымыздың негізі болып табылатын мектепті алайық, қазақ мектебінде оқитын қала баласы сабақты ғана қазақша айтып, басқа уақытта негізінен орысша сөйлейді. Демек, ол орыс тілдік саналы болып қалыптасып жатыр. Сәулені Сауле, Гүлімді Гулим деп айту оның жанына жақын. Сондықтан, ол балалар өз есімдерінің қате екеніне қарамай, соңғылары секілді орыс тілінің дыбыстық заңдарына сай айтылып, жазылуын қалайтыны сөзсіз. Екіншіден, өкінішке қарай, тілдік сананың осылайша бүлінуінен ауыл баласы да аулақ қала алмай отыр. Өйткені, көпшілігінің құжаты орыс тілінің заңдылығымен толтырылған. Кез-келген ресми орындарда (бала бақшада, мектепте, жоғары оқу орындарында т.б.) қате болса да, рәсімделуі бойынша айтылып, оқылады да, ал заң қате жағында, өйткені құжат солай толтырылған. Мысалы, Айсұлу есімін алған 4 қыздың есімі Айсұлу болып дұрыс толтырылған ешқайсысы жоқ. Бұл есімді Т.Жанұзақов пен К.Есбаеваның "Қазақ есімдері" деген анықтама сөздігінде Ай және сұлу сөзінің тіркесуі арқылы жасалғанын, айдай сұлу болсын деген мағынада берілетіндігі атап көрсетілген. Менің қарастырған құжаттардағы есімге тоқталар болсақ:

- 1) Айсұлу- 1988 жылы туған, мамандығы колледжде есепші;
- 2) Айсұлу-1999 жылы туған, педагогикалық колледж студенті;
- 3) Айсұлу -2005 жылы туған, 6-сынып оқушысы;
- 4) Айсұлу-2016 жылы туған, 1 жаста;

Бірақ 4 есімді қарастырар болсақ, рәсімдеу барысында қалай естісе, сол қалпында қағазға түсірген. Өрқайсынан сұхбат алу барысында өз аттарындағы қателерді былай түсіндірді:

Есімі	Қателік жіберілу себебі
Айсұлу - әжесі қойған	Дыбыстарды естілуі бойынша құжат толтырылған. Құжат толтыратын адам

		қазақша білмеген.
	Айсулу - әкесі қойған	Қазақ тіліндегі есімді орыс тілі заңдарына сай етіп жаздырған
	Айсылу - нағашы апасы қойған	Заманауи тұрғыдан өзгертіп қойған
	Айсылу - әкесі қойған	Халыққа қызмет көрсету орталығында құжат толтырып отырған қызметкердің орфографиялық заңдылықты білмеуінен

Сол сияқты екінші сыңары «қ», «к» дыбыстарынан басталатын кісі аттарының бірінші сыңары дауысты, үнді, ұяң дыбыстарға аяқталғанда, «қ», «к» дыбыстары айтылуда ұяңдаса, онда «ғ», «г» әріптерімен жазылады.

Осы заңдылықты сақтамай жазған есімдер де кездесті.

	Құжатта жазылған есім	Дұрыс жазылуы	ескерту
	Ботакөз -	Ботагөз	2 оқушы, 1 студентте қате жазылған
	Ботагуз -		
	Аманкелді	Амангелді	3 студентте қате кеткен
	Амангелди		

Сөздің алғашқы буынындағы не алдыңғы буындарындағы жіңішке дауыстылардың әуенімен келесі буында жіңішке айтылатын (естілетін) «ә» дыбысының орнына «а» әрпі жазылады. Құжат қарастыру барысында қате толтырылған

	Құжатта жазылған есім	Дұрыс жазылуы	ескерту
	Жамилла	Жәмила	5 студентте өз аттарын жазу барысында қате бар деп есептемеді.
	Жәмилә		
	Жамила		
	Даммила	Дәмила	
	Дамила		

Сөзімді аяқтай келе, құжатты толтыру кезінде есімдерді катесіз жазуды жолға қойған дұрыс деп есептеймін.

ҚАЗАҚ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ӘЛЕМДІК КЕҢІСТІКТЕГІ МАҢЫЗЫ

БАЙТУРБАЙ ОРЫНБАСАР

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы
orynbasar_1999@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: г.ғ.к. доцент Сағымбай Ө.Ж.

География, тарих, тіл білімі ғылымдарының негізінде пайда болған топонимика ғылымы күнделікті өмірде, өзінің даму барысында, қоғамның қалыптасуында өзінің қажетті ғылым екенін дәлелдеуде. Қазақстан Республикасы Егеменді ел болғалы көптеген ұлттық-саяси мәселелерді қазіргі талап тұрғысынан шешу үшін ономастика мен топонимикалық зерттеулерге зор талаптар қойылады.

Егеменді еліміздің халықаралық аренаға шығып танылуы, қоғам өмірінің алуан салаларында жүргізіліп жатқан ынтымақтастықпен байланысты еліміздің топонимдерін стандарттау бір қалыпқа түсіру өте өзекті мәселенің біріне саналады. Өйткені ел, жер-су, елді-мекен және ірі физикалық-географиялық объектілер атаулары көптеген әлем елдерінде белсенді түрде қолданылып, қарым-қатынас аясында мәлімет етуде.

Жер-су атауларын терең зерттеу мәселесі Президент Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы аясындағы «Туған жер» бағдарламасы

мазмұнында ерекше көңіл бөліген. Оған Елбасының мына сөзі дәлел бола алады. «Отанды сүю кіндік қаның тамған жеріңе, өскен ауылыңа, өңіріңе, яғни туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен бастау алады. «Туған жерге деген сүйіспеншілік нені білдіреді, жалпы, бағдарламаның мәні неде? Бірінші, бұл білім беру саласында ауқымды өлкетану жұмыстарын жүргізуді, экологияны жақсартуға және елді мекендерді абаттандыруға баса мән беруді, жергілікті деңгейдегі тарихи ескерткіштер мен мәдени нысандарды қалпына келтіруді көздейді. Патриотизмнің ең жақсы үлгісі орта мектепте туған жердің тарихын оқудан көрініс тапса игі. Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс», - деп жазады Президент Н.Ә.Назарбаев. Осы орайда «Туған жер» бағдарламасының өзінің діттеген мақсатына жетуі үшін, қазақстандық қоғамда жаңа рухани дәстүрді қалыптастыруы үшін әрбір қазақстандық өзінің туған жерінің тарихы мен сол жердегі атаулардың шығу тарихын танып білуі оның патриоттық борышы.

Қазақ географиялық атаулары ертеден-ақ, төңкеріске дейінгі Ресейдің ғалымдарын, саяхатшыларын, әскери қызметкерлерін және әртүрлі ведомстволарын қызықтырып келді. Осындай көңіл аударулардың нақты көрсеткіші ретінде Үлкен сызба кітабына В.И. Татищевтің «Роспись алфавитная», П.П. Семеновтың «5 томдық Россия империясының географиялық-статистикалық сөздігі», А.А. Ивановскийдің «Географиялық атаулар» және осы тәрізді т.б. географиялық атаулар сөздіктерін айта аламыз [1].

Сол кездің өзінде-ақ осы сөздіктерде Қазақстанның ірі географиялық атаулары транскрипциялық бұрмаланулармен болса да кездесті.

1917 ж. қазан төңкерісінен кейінгі елімізде әртүрлі жалпы одақтық, республикалық және аймақтық географиялық атаулар сөздіктері басылып шықты. Олардың міндеттері мен мазмұндарына қарай негізгі 3 топқа бөлуге болады: 1. Энциклопедиялық сөздіктер; 2. Географиялық атаулардың сөздігі; 3. Топонимиялық сөздіктер.

1. Энциклопедиялық сөздіктер. Олар жан-жақты анықтамалық сипатқа ие болды. Мұндай сөздіктердегі мақалаларда географиялық нысандар туралы азды көпті біраз мәліметтер енді. Оларда нысанның түріне, оның орны мен әкімшілік-аумақтық құрамының қатынасына қысқаша түсінік берілді. Егер физика-географиялық нысан жөнінде болса, онда нысанға сандық (таудың абсолют биіктігі, ұзындығы мен ені, өзеннің ұзындығы, көлдің ауданы, ағын көлемі және т.б. көрсеткіштері) оның геологиялық құрылымы, өсімдік – топырақ жамылғылары, жануарлар әлемі, тік белдемдік ландшафтық зоналығы және т.б. сипаттамалар берілді.

Сөздіктің мұндай түрлеріне КСРО-да С.В. Калесниктің басшылығымен шыққан «Географиялық атаулардың энциклопедиялық сөздігі» [2], А.Ф. Трешниковтың басшылығымен шыққан «Географиялық энциклопедиялық сөздік: Географиялық атаулар» [3] және т.б. сөздіктер жатады. Көптеген қазақ атаулары дәстүрлі бұрмаланған түрде болса да мұндай сөздіктерде нысанның топонимиялық қырлары ашылмайды, атаудың этимологиясы көрсетілмейді. Шартты түрде мұндай жұмыстарға дүниежүзілік, одақтық және республикалық ірі географиялық атауларына сипаттама берген, оған қазақ тілінде шыққан 12 томдық «Қазақ Совет Энциклопедиясында» жатқызуға болады [4].

2. Географиялық атаулардың сөздігі. Бұл сөздікте географиялық атаулардың тек әріптік тәртіпен орналасқан тізбесі ғана берілген. Мұндай сөздіктердің негізгі мақсаты мен міндеті Г.И. Доницzeniң анықтауынша КСРО дағы орыс тілінде емес географиялық атаулардың орысша жазылуын және орысша берілуін қазіргі ғылыми негізде жалпы тәжірбиеге сәйкес қалыптастыру және ендіру. Нәтижесінде ерекше өзіндік топонимиялық сөздік түрін жетілдіру болып табылады. Мұндай сөздіктер ең алдымен географиялық атаулардың орыс тілінде немесе ұлттық тілде және республикада бірдей ресми бекітілген түрде қолдануды қарастырады. Одан басқа географиялық нысанның түрі, орналасқан жері, әкімшілік қатынасы көрсетілген. Бұл сөздікте географиялық нысанға қатысты басқа мәліметтер қарастырылмаған [5].

Географиялық атаулар сөздігінің топонимиялық сөздіктен айырмашылығы, географиялық атаулардағы есім, атаулық белгілер қызметін атқармайды. Бірақ топонимиялық сөздік оларды құрастыруда алғашқы, негізгі мәлімет болып табылады. Нормативтік сөздіктердің ғылыми және жалпы білімдік топонимиялық сөздіктерден мазмұнына байланысты айырмашылық жасайды. Нормативтік сөздіктер аумақтың қамтылуына байланысты жалпы мемлекеттік, республикалық және аймақтық, ал мазмұнына байланысты салалық және жалпы географиялық болып бөлінеді.

Негізінен жалпы мемлекеттік нормативтік сөздіктерге Қазақстанның өте ірі географиялық атаулары ғана енгізілген. Сонымен бірге бұлардың көпшілігі дәстүрлі бұрмаланған түрде енген. Сондықтан да олар қазақ атауларын орыс тілінде бір ізде және стандартты түрде жазуда мемлекеттікте, халықаралықта талаптарды өтеуде әрқашан көмектесе алмайды.

3. Топонимиялық сөздіктер. Бұл сөздіктерде географиялық атаулардың этимологиялық және атаулық, номинациялық қырлары, белгілері географиялық атауларда кеңірек және толық қамтыла сипатталады.

Топонимиялық сөздіктерде географиялық атаулар топонимиялық нысанның географиялық ортамен идентификациясы, географиялық уәжденуі, тарихи шарттары лингвистикалық ерекшелігі аталып, топонимнің тарихи дамуындағы өзгеру себептерін көрсетеді. Топонимиялық сөздіктер мазмұнына қарай жалпы топонимиялық және салалық (география-топонимиялық, лингво-топонимиялық, тарихи-топонимиялық) және т.б. болып бөлінеді.

Ал қамту аумағына байланысты дүниежүзілік, жалпы мемлекеттік, республикалық, аймақтық және өлкетанушылық, ал міндетіне қарай, мектептік және көпшілік оқырмандарға арналған болып бөлінеді. Мұндай сөздіктерге В.А. Никоновтың «Қысқаша топонимиялық сөздігі», О.Т. Молчановтың «Таулы Алтайдың топонимиялық сөздігі», А.К. Матвеевтің «Оралдың географиялық атаулары, Қысқаша топонимиялық сөздік», Е.Н. Поспеловтың «Мектептің топонимиялық сөздігін», ал Қазақстанда шыққан сөздіктерге А. Әбдірахмановтың «Топонимика және Этимология», Е. Қойшыбаевтың «Қазақстан географиялық атауларының қысқаша түсіндірме сөздігі», Т. Жанұзақов, А.Әбдірахманов және т.б. шығарған «Қазақстан географиялық атауларының сөздігін» лингвотопонимиялық сөздіктерге жатқызуға болады [6].

Жоғарыда аталған және осыған ұқсас басқа да көптеген топонимиялық сөздіктер халықтың жалпы ұлттық мәдениетін көтеріп, біздің білімімізді кеңейте және тереңдете отырып, құнды әлеуметтік-тарихи құрал және ғылыми анықтамалық болып табылады.

Ұлан ғайыраумақты алып жатқан Қазақстанда қазақ, орыс, украин, өзбек, қырғыз, ұйғыр, монғол, қалмақ

тілдерінен енген атаулар көптеп кездеседі. Дегенмен осы барлық кездесетін физикалық - географиялық атаулардың ішінде басым көпшілігі қазақ топонимдері. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстанда географиялық атаулар сөздігінің негізін қалаған және Қазақстандағы топонимика ғылымының негізін салушы, жергілікті терминдер мен топонимдердің ең білгірі және қазақ халық терминдерін алғаш жинап, олардың Қазақстан топонимиясын қалыптастырудағы белсенді рөлін көрсеткен Ғ.Қ. Қоңқашпаев болды. Осы жұмысқа қатысты КСРО дағы ірі топономист Э.М. Мурзаев: «Бәрінен бұрын Ғ.Қ. Қоңқашпаевтың қазақтың халықтық терминдер сөздігін атап өтуіміз қажет. Бұл еңбек Қазақстан топонимиясын қалыптастырудағы бірқатар толағай, хамар, худзир, шабар, эмаль, уйр, мұқыр, сияқты бірқатар монғол сөздері де енген түрік географиялық лексикасының үлкен жинағы. Мұнда басқа тілдерден енген кейбір түсініксіз терминдер ерекше бөлініп көрсетілген. Мұнда иран тілдік асар, хисар, гисар, ленгер, (лянгар), араб тілдеріндегі рабат, терминдері де енеді. Автор мүмкіндік болған жерінде осы сөздермен, терминдермен бірігіп жасалған географиялық атауларды көрсетіп кетеді» деп Э.М. Мурзаев Ғ.Қ. Қоңқашпаевтың қызығушылық аясын жақсы сипаттады. Шындығында Ғ.Қ. Қоңқашпаев Қазақстан аумағындағы сақталған монғол текті этимологиясы түсініксіз географиялық атаулардың мағынасын және бірқатар аз түсінікті атаулардың этимологиясын өзінің кейінгі көптеген мақалаларында түсіндірді.

Ғ.Қ. Қоңқашпаевтың еңбегінің негізінде 1960 жылы А.С.Титова Москвада «Қазақ ССР-інің географиялық атауларының жиі кездесетін терминдері мен сөздерінің транскрипциялық сөздігін» құрастырып шығарды. Көлемі 60 беттік бұл сөздікке 350-ге жуық қазақ географиялық терминдері мен сөздері енді.

Сөздік картографтарға, топографтарға, географтарға, геологтарға және Қазақстан географиялық атауларына байланысы, қатысы бар т.б. мамандарға арналған. Қазақстан топонимикасында жиі кездесетін географиялық терминдер мен сөздердің бір ізді орысша транскрипциясын қалыптастыруда оң рөл атқарды. Бір ғана кемшілігі көлемі мен таралымының аз болуы еді. Бұл кітап қазіргі кезде сирек кездесетін библиографиялық кітаптар қатарына жатады. Ғ.Қ. Қоңқашпаевтың «Қазақ географиялық атаулар сөздігі» қазақ атауларын бір ізге түсіру және қалыптастыруда жазуда ерекше маңызды рөл атқарды.

1990 жылы А.Абдрахманов, Т.Жанұзақов, А.Сапарбеков және басқалардың авторлығымен Қазақстанның географиялық атауларының сөздігі сериясымен Жезқазған облысына арналған бірінші томы жарыққа шықты. Сөздік 5000 ға жуық қалалар, аудан, ауылдық кеңес және олардың орталықтары мен физикалық-географиялық нысандардың аттарын қамтиды.

Сөздіктің құрылымы мен мазмұны топонимиялық сөздіктің талаптарына сәйкес келеді. Онда қазақ атауының жазылуының түп нұсқасы жақшаның ішінде атаудың орыс тілінде жазылуы, сонымен бірге нысанның түрі, орналасу орны, әкімшілік-аумақтық қатынасы берілген. Біздіңше мұндай сипаттағы сөздікте кейбір физикалық -географиялық нысандардың сандық көрсеткіштері: таулардың биіктігі, өзендердің ұзындығы, көлдердің ауданын көрсету артық тәрізді. Ең маңызды бөлімі көптеген аз түсінікті және көне атауларға, көне түрік, монғол, араб, парсы және көптеген тілдерден мысал келтіре отырып мағынасын ашып түсіндірілген этимологиялық бөлімі жатады. Кез-келген үлкен жұмыста кемшіліктердің кездесетіні сияқты, кейбір топонимдерге географиялық шындықты ескерместен дәлелсіз этимологиялық түсіндірме берілген. Мысалы монғол тіліндегі шың – орай (рай емес) сөзінен жасалынған Қызыларай және

Қызылрай бір ғана географиялық нысан, тек соңғысы біріншісінің бұрмаланған түрі болғандықтан Қызыларай сөзін сөздікке енгізудің қажеті жоқ еді.

Бір ғана Тоқырауын өзенін - Тоқырау, Тоқырауын деп 2 түрлі нұсқада берген. Сонымен бірге: «Тоқырауын - тұйыққа тіреліп, тоқтап қалған су, өзен деп түсіндіреді. Егер өзен тұйыққа тіреліп тоқтап қалса ол жерде көл пайда болу керек. Ал мұнда ондай көл жоқ. Біздіңше Тоқырауын сөзі «жер астына сіңіп кететін» деген мағынаны береді.

Республикамыздың елді мекендерін толық та анық көрсеткен еңбек Ю.Я. Подосенов дайындап, 1978 ж. жарық көрген «Казахская ССР. Административное – территориальное деление» атты еңбекте республика картасындағы атаулар түгел дерлік қамтылса, осы еңбектің жаңа басылымы 1989 ж. қайтадан жарық көрді. Бұл анықтамалықтағы атаулардың барлығы да орысша жазылған. Сондықтан көптеген қазақ атауларының орысша транскрипциясы дұрыс емес, шексіз бұрмаланып кеткендері де бар.

Физикалық - географиялық нысандарды бергенде аудандардан басқа, олардың өзіндік ерекшеліктері мен тиісті белгілері көрсетілген. Басқа тлден енген атаулар тілімізде қалыптасқан күйінде берілсе, орыс тіліне тән атаулардың негізгі бастапқы қалпы сақталып жазылған.

Бұл жұмыстың ең үлкен кемшілігі кітаптың басында облыстың әкімшілік - аумақтық бөліністерінде болған кейбір өзгерістер ескерілді деп жазылғанымен, еңбекте ескерілмеген. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғаннан кейінгі өзгерістерді айтпағанда, Кеңес үкметі орнағаннан кейінгі өзгерістерді де ескерместен патша үкіметінен қалған әкімшілік бөліністермен жазған. Мыс: Арық сағасы (Арық сағасы) – тар. жер. 3-ауыл. Сарысу болысы, Атб. уезі.... және т.б.

Жергілікті географиялық терминдердің географиялық жалқы атау жасаудағы белсенді роліне бұрыннан көңіл аударылып келеді. Топонимдердің әр түрлі модельдері осындай терминдердің көмегімен жасалған, жергілікті географиялық терминдерсіз бірде-бір елдің топонимдері жасалмаған және жасалмайды. Қортындылай келгенде айтарымыз жергілікті географиялық атаулардың Қазақстан топонимиясын қалыптастырудағы рөлі өте жоғары.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Мамбеталиев К.Т. Қазақстанның кейбір топонимдерін қалпына келтіру мәселелері // Хабаршы. –2004. – №1. – 34 б.
- 2 Калесник С.В. Энциклопедия географических названий. – М., 1973. –С.132-135
- 3 Трешников А.Ф. Географический энциклопедический словарь. – М., 1983.–С.110-114.
- 4 Қазақстан Республикасының географиялық атауларының каталогы. –Алматы, 2006. –Т.6. – Б.54-57.
- 5 Нұрмағанбетов Ә. Қазақ тілінің говарларының Батыс тобы. –Алматы, 1994. – Б.83-87.
- 6 Исаков. Н.А. председатель ред. коллег. глвнаний редактор А.Р.Медеу, Природные условия и ресурсы. –Алматы, 2006. – Том 1. – С. 317-319.

МЕНИҢ АТЫМ...

НҰРМАҒАМБЕТОВА ҒАЗИЗА

Қызылорда обл., Қармақшы ауд., Жосалы к.,
Ш.Уәлиханов ат. №26 орта мектебі, 9 сынып оқушысы
Indira_7301@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: Әбдіқалықова Индира

Қазақтың салты бойынша, жас нәресте туған кезде ата-анасы ең сыйлы, қатты құрмет тұтатын адамына өз сәбиінің есімін қойғызады. «Балаға қандай ат қойылса, оның болашақ тағдыры соған байланысты болады», – деген наным – сенім бар.

– Адам есімі келешек тағдырына қаншалықты ықпал етеді?
– Аттас адамдардың көбісінің мінез – қылығы неліктен бір – біріне ұқсас?

Бұл ХХ ғасырдың басынан бері ғалымдардың зерттеу жүргізіп келе жатқан жұмыстарының бірі. Соның нәтижесінде кейін адам есімдерін зерттейтін антропонимика ғылымы пайда болды. Қазақ тіл білімінде антропонимия деген термин бар. Антро+пос – «Адам, оним//онима – «Есім», «Ат» деген сөз. Ендеше, антропоним дегеніміз – «Кісі есімі», антропонимика дегеніміз – ономастиканың кісі есімдерін зерттейтін саласы.

Есімдердің адам өміріне қандай ықпалы бар екенін айқындап, бүгінгі күні балаларға қойылған есімдердің сырын анықтау; есімдер ұғымына талдау жасап, сауалнамалар арқылы есімдер сырын білу, деңгейлерін байқау өте қажет.

Қазақ есімдерінің қойылу себебін, қазақ халқының ат қоюдағы ұлттық таным-түсінігін анықтау, көркем әдебиет кейіпкерлері мен қазіргі кезде қойылып жатқан есімдердің мән-мағынасын ашу, қазақ есімдерінің сауатты ресімделу жолдарын көрсету басты мақсатымыз.

Қазақ азаматтарының аты-жөнін жаңа ұстаным негізінде реттеу үшін саяси маңызы бар бұл мәселені шешу жолдары қарастырылуда ғалымдар көп еңбек етуде. Қазақ есімдерінің, яғни антропонимдердің мағыналық құрылымы мен қолданылу формаларын бір ізге түсіру сияқты осынау күрделі іске аз да болса үлес қосу мақсатында міндеттерді алға қоюымыз керек:

- қазақ есімдерінің қойылу себебін, қазақ халқының ат қоюдағы ұлттық таным-түсінігін анықтау;

- көркем әдебиет кейіпкерлері мен қазіргі кезде қойылып жатқан есімдердің мән-мағынасын ашу;

- қазақ есімдерінің сауатты ресімделу жолдарын көрсету.

Бүгінгі таңда кісі есімдерін жазу барысында қателіктер көп кездеседі. Соны болдырмау мақсатында есімдерінің дұрыс жазылуына көңіл бөлу қажет.

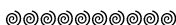
Бала – адамның бауыр еті. Қай ата-ана да өз шаңырағында шыр етіп сәби дүниеге келгенінде оған ең жақсы есімді қоюға тырысады. Негізінен, жаңа туған сәбиге есім таңдауға қазақтан дана, қазақтан шебер халық жоқ. Алайда, әрбір ата-ана баласына ат қоярда өзіне жүктелер жауапкершілікті жете сезініп, оған сақтықпен қарағаны, он ойланып, он толғанып барып қана жүрегі қалаған есімді сәбиіне қойғаны абзал. Өйткені, есімдердің адам өміріне, адам атына планеталардың ықпалы өте айрықша. Осы адам есімдерін зерттеуші ғалымдардың дәлелдеуінше, есім бала өміріне айтарлықтай әсер етеді, сәбилерді неғұрлым көркем есімдермен атаған сайын, баланың тұла бойы соған сәйкес көркемделе түседі.

Қазақ есімдерін зерттеуші ғалым Т. Жанұзақтың пайымдауынша, қазақ есімдерінің басым тобы халқымыздың өткен заманнан бастап күні бүгінге дейінгі мәдени-тарихи өмір бейнесін анық көрсетеді .

Лексикалық тұрғыдан алғанда, олардың көне қабаттары негізгі тірек болып табылады. Есімдерді таңдап, талғап қоюда түрлі белгі, нышан, жағдаяттар, ырым мен дәстүрлердің уәжділігі байқалады. Кейбір есімдердің мән-мағынасы мен дыбыстық сипаттары арқылы қай тілден енгенін, тілдік ерекшелігін аңғаруға болады. Қазақ халқы өмірінде болып жатқан әлеуметтік, саяси, ғылыми, техникалық, экономикалық және мәдениет саласындағы күрделі өзгерістердің сөздік қорымыздың лексикалық қабаттары,

оның ішінде антропонимдердің баюына игі ықпалын тигізіп жатыр. Осыған байланысты жаңа есімдердің пайда болуы, олардың семантикалық мәні, орфографиялық ерекшеліктері, ресми ресімделуі бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр

Баласының атын ырымдап қою – ата – анасының ниетін білдіреді.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ТӨЛБАСЫ АРМАН, ҚАСЫМҒАЛИЕВА ПЕРИЗАТ

С. Демирел университеті, Алматы обл., Қаскелең қаласы
p.kasymgalieva@gmail.com, starrboy23@mail.ru

Ғылыми жетекшіі: Ph.D., асоц.проф. Құрманәлі Алтыншаш

Кез келген халықтың антропонимдері сол халықтың дүниетанымы туралы білімді жинақтай отырып, семантикасында ер не әйелге тән ұлттық, мәдени, әлеуметтік құбылыстарды бейнелейді. Бүгінгі таңда ономастиканы, оның ішінде антропонимика саласын жан-жақты зерттеудің маңыздылығы артып отыр. Осы орайда, көне түркі антропонимдері негізінде қалыптасқан қазақ және түрік тілдерінің антропонимдік қоры, типологиялық ұқсастықтары мен ат қою салтындағы орын алған ұлттық ерекшеліктерді анықтау өзекті мәселе болып табылады. Сондықтан зерттеу жұмысымызда қазақ және түрік антропонимдерінің лексико-семантикалық классификациясын жасау арқылы ат қоюдағы екі халыққа ортақ уәждерді табу, қазақ және түрік

антропонимдерінің лексико-семантикалық ерекшеліктерін, ат қою принципінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау мақсат етілді.

Т. Жанұзақов жасаған қазақ антропонимдерінің лексико- семантикалық классификациясын басшылыққа ала отырып, қазақ және түрік антропонимдерінің лексико-семантикалық классификациясын ұсынып отырмыз:

1) Тарихи тұлғалар мен әдеби шығарма кейіпкерлерінің есімдері:

Ер есімдері: Абылай, Абай, Бауыржан, Мұхтар, Дінмұхаммед, Нұрсұлтан, Алпамыс, Қобыланды, Қамбар // İskender, Fatih, Yavuz, Osman, Mustafa Kemal, Mustafa, Turgut, Süleyman, Ferhat, Kerem, Yusuf т.б. Әйел есімдері: Айғаным, Қарашаш, Ұлпан, Жібек, Айгерім, Тоқжан// Томирис, Belkis, Şirin, Aslı, Züleyha т.б.

2) Діни сенімге, ислам дініне байланысты қойылған есімдер: Ер есімдері: Мұхаммед, Дінмұхаммед, Мұстафа, Осман, Әбубәкір// Muhammed, İbrahim, Ömer, Hasan, т.б. Әйел есімдері: Айша, Фатима, Әмина, Зейнеп, Рабиға // Zeynep, Emine, Fatma, Aysel, Hatice, Rabia, Zeynep, Elif, Ümmügülsüm т.б.

3) Атақты кісілердің, жұлдыздардың есімдері: Ер есімдері: Біржан, Әлібек, Асанәлі, Серік, Бекзат // Arda, Tarkan, Nakan, İlhan т.б. Әйел есімдері: Бибігүл, Роза, Сара, Әмина, Мадина, Мақпал// Sezen, Demet Ebru, Yonca, Müzeyyen т.б.

4) Сәбиге бақытты, сұлу, сыпайы, ақылды т.б. тілекпен қойылған есімдер:

Ер есімдері: Бақыт, Арман / Mesut, Mutlu Bahtiyar, Kamran, Barış т.б. Әйел есімдері: Бақытгүл, Гүлбақыт, Бақдана, Айсұлу, Күнсұлу, Әсем, Әдемі, Көркем, Ажар, Жібек, Мақпал, Ақыл, Ақылғайша, Әлима, Дана, Парасат, Береке, Несібелі / Mesude, Saadet, Esma, İffet, Nazmiye, Kibar, Nezaket, Alime, Bilge, Gülhayat, İhtişam т.б.

5) Сәбидің физиологиялық ерекшеліктері қарай қойылған есімдер:

Ер есімдері: Қалдыбек, Қалдыбай, Меңдіғали, Меңдібай, Анарбай т.б. Әйел есімдері: Ботакөз, Танакөз, Айтторы, Қалдықыз, Меңдіқыз, Ақмеңтай, Анар, Анаргүл / Karakaş, Gülben, Tonbul т.б.

6) Сәбидің туылған сәті, күні, айы, жыл мезгілі, апта күндеріне байланысты берілген есімдер:Ер есімдері:

Дүйсен, Сейсен, Сәрсен, Бейсен, Жұма, Сенбі, Жексен (-бек, -бай, -бек, -ғали, т.б., Наурыз (-бай, -бек, -ғали т.б.), Сәуір (-бек, -бай), Мамыр (-бек, -жан, -бай) Таңатар, Құрман, Құрманәлі, Рамазан, Ораз / Сита, Ramazan, Temmuz, Kasım, Şafak т.б. Әйел есімдері: Дүйсенгүл, Сейсенгүл, Сәрсенгүл, Бейсенгүл, Жұмагүл, Жұмабике, Жазгүл, Майра, Майгүл, Маусымжан, Ақнаурыз, Оразгүл, Құрбанкүл, Айтгүл, Таңсұлу, Таңат, Таңнұры / Bahar, Eylül, Haziran, Nisan, Nevruz, Arife, Tandan т.б.

7) Ауа райы құбылыстарына байланысты есімдер:

Ер есімдері: Жаңбырбай, Дауылбай, Нөсербай / Bulut, Şimşek т.б. Әйел есімдері: Yağmur, Rüzgar т.б.

8) Баласы шетіней берген ата-ананың сәбилеріне қоятын есімдері:

Ер есімдері: Тоқтасын, Тоқтар, Тоқтамыс , Тұрсынбек, Тұрсын, Ұзақбай, Өмірзақ / Durdu, Dursun, Yaşar, Ötür, Satılmış, Yaşar т.б. Әйел есімдері: Есенгүл, Тұрсынай // Hayat, Durhanım, Satı, Yaşar т.б. Мұндай түрдегі есімдер барлық түркі тілдерінде келесі нұсқаларда кең тараған: Қаз.Тоқтасын, Тұрсын, Тоқтар, Тоқтамыс , Ұлтуар, Түрікм. Турсун, Турды, Иетер (Жетер); Өзб. Турсын, Тоқта. Егер отбасында бірнеше қыз дүниеге келіп, бірде-бір ұл тумаса, ең соңғы қызына ендігіде қыз туылмауы үшін «Қызтумас» деген есім берген [1, 9-10].

9) «Ұл болсын» деген үмітпен қойылған есімдер: Ұлболсын, Ұлжан, Ұлмекен, Ұлтай, Ұлбала, Жаңыл, Дәметкен // *Döne, Döndü, Yeter, Gülyeter, Nokta, Kızsonu, Kızıyeter* т.б. Аталған ырыммен байланысты түрік халқында қыз балаға ер бала есімін беру салты бар. Осылайша келесі бала қыз емес ұл болады деген ырым қалыптасқан. Мысалы: *Oğulhan, Umithan, Saadet, Kudret, Fikret* т.б. [2, s. 125].

10) Асыл тастардың, қымбат металдардың атауларына байланысты есімдер: *Gayhar, Меруерт, Маржан, Алтынай, Айкүміс, Күміс // Elmas, Firuze, Gümüş, Zümriit, Inci, Yeşim* т.б. Осындай есімдер көбіне қыз балаға берілген. Ал мықтылықты, қаттылықты білдіретін метал атаулары тек ер балаларға берілген. Мысалы: *Алмас, Болат, Құрыш // Polat, Çelik, Demir* т.б.

Сөзімізді қорытындылайтын болсақ, түбі бір болып, туыстас түркі тілдері тобына жататынына қарамастан, қазақ және түрік тілдерінің антропонимиялық жүйесі мен қорында ұқсастықтармен қатар, айтарлықтай айырмашылықтар да байқалады. Атап айтқанда, түрік тілінде аптаның күніне байланысты есімдер мүлдем кездеспейді. Жалпы жеміс-жидек атауларынан туындаған түрік әйел есімдерінің қазақ әйел есімдерімен салыстырғанда әлдеқайда аздығы түрік халқының есім беруіндегі тағы бір өзіндік ерекшелік белгісі болар. Түріктер қыздарға айлардан *Eylül* (қыркүйек), *Naziran* (маусым) есімдері қоятын болса, қазақтарда Майра, Майгүл есімдері жиі қойылады. Қазақ тілінде бағыттарға қатысты есімдер жоқ болса, түрік тілінде зергерлік атауларына байланысты туындаған есімдер аз кездеседі екен. Тілімізде мата атауларынан туындаған әйел есімдері көп кездесетін болса, ерлер есімдері мүлде кездеспейді. Сонымен қатар, киім-кешек, ыдыс-аяқ атауларына байланысты антропонимдерді екі тілде де өте сирек кездесетінін байқадық. Түрік тілінде мұндай есімдердің саны шектеулі

екен. Қазақ және түрік антропонимдерін зерттеу нәтижесінде олардың халықтың діни дүниетанымы мен ат қоюға байланысты әр түрлі әдет-ғұрыптар мен наным-сенімдерден тарихи, мәдени және лингвомәдени ақпараттар беретіндігі анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Джанузаков Т.Ж. Очерк казахской ономастики. – Алма – Ата: Наука, 1982. – 176 б.
- 2 Sakaoğlu Saim. Türk Ad bilimi I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001.
- 3 Қайдаров Ә. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері. // Қазақ тілінің тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы, Ғылым, 1988.
- 4 Жанузаков Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988.–140б.
- 5 Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. Доктор. дисс.авторефераты. –Алматы, 1995. – 8 б.
- 6 Abdurrahman V. Türklerin Ad Koyma Geleneği Üzerine Bir İnceleme // Milli Folklor, 2004, yıl 16, C. 8, sayı 61. S. 124-133.
- 7 Uca A. Türk Toplumunda Ad Verme Geleneği // A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı 23. Erzurum 2004. S. 145-150.

ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ЕСІМДЕРІ МЕН ЕСІМ ҚОЮҒА ҚАТЫСТЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Чакыроғлу Малика Айша

«Алтын ауыл» орта мектебі
10-сынып оқушысы
Қаскелең қ-сы / Алматы обл.

Ғылыми жетекші: Ph.D., асоц.профессор Құрманәлі А.

Ұлттық салт-дәстүрлерге берік қазақ халқы ежелден ұрпағына айшықты да сұлу, мағынасы жарасымды есімдермен қатар, «ұрпағым даналардың ізін басып, солар сияқты озық ойлы болса екен» деген ниетпен ұлы тұлғалардың есімдерін ырымдап қойған, сол есімді перзентінің болашағымен байланыстырған. Есім жайлы ұлы Гомер: "Есім дегеніміз – алуан-шекер сыйлық. Ал сыйлық пен тарту адам үшін зор қуаныш" деген екен.

Қазақ есімдері тақырыбы Т. Жанұзақ [1], Қ. Рысберген [2] Ф.Әшімханова [3], Ә. Ахметов [4] т.б. көптеген ғалымдардың зерттеу еңбектеріне арқау болған.

Есімдер – ұлттық ерекшеліктерді айғақтайтын мәдени айна және ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын құнды шежіре болып табылады. Өйткені, кісі аттары халықтардың қазіргі және өткен замандағы тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік және мәдени өмірін айқын көрсетеді. Ұрпаққа жарасымды есім беру – ежелден келе жатқан халықтың игі дәстүрі [5, 1]. Сондықтан жаңа ұрпақтың есімдері мен есім қою туралы көзқарастары өте маңызды рөл атқарады. Осыған орай, зерттеу жұмысымызда «Алтын ауыл» орта мектебі мен Сулейман Демирел университетінде білім алып жатқан жастардың күніміздегі есімдер мен есім қою туралы пікірлерін айқындау, бағалау мақсат етілді. Аталған білім ордаларының оқушылары мен студенттеріне сауалнамалар мен сұхбаттар жүргізіліп, қазақ жастарының есімдеріне, күніміздегі есімдер мен есім қою туралы пікірлеріне талдау жасалды. Сауалнамаға 100 оқушы мен 100 студент қатысты. Сауалнамаға қатысқан студенттер мен оқушыларға төменде көрсетілген 13 сұрақтан тұратын сауалнама жүргізілді. *Атыңыз кім? Атыңыз өзіңізге ұнай ма? Ұнаса неге? Ұнамаса неге? Атыңыздың мағынасы қандай? Атыңызды не үшін «...» деп қойған? Атыңызды өзгерте алсаңыз кім деп қояр едіңіз? Ол қандай мағына білдіреді? Қандай есімдер ұнайды, не үшін? Қандай есімдер ұнамайды, не үшін? Атыңызды кім*

қойған? «Есімдер адам тағдырына, болашағына әсер етеді» деген пікірге көзқарасыңыз? Болашақта балаларыңызға қандай есімдер қойғыңыз келеді? Сіз үшін ерекше есімдерді жазыңыз. 12) Сіз үшін қызық (бір түрлі) есімдерді жазыңыз. Ат қою туралы пікіріңіз қандай?

Атыңыз өзіңізге ұнай ма? Ұнаса неге? Ұнамаса, неге?

Бұл сұраққа сауалнамаға қатысқан студенттер мен оқушылардың 92 %-ы аттарын ұнататынын, 8 %-ы болса аттарын ұнатпайтынын білдірді. Ұнатуларының себебін мағыналы болғандықтан, ерекше болғандықтан, сирек кездесетіндіктен, әдемі естілетіндіктен, жақын кісі қойғандықтан т.б. деп көрсеткен. Ұнатпауларының себебін болса, көп қойылғандықтан, мағынасыз болғандықтан және дәрекі естілгендіктен деп көрсеткен.

Атыңыздың мағынасын білесіз бе? Атыңыздың мағынасы қандай?

Сауалнамаға барлық студенттердің 9%-ы аттарының мағынасын білмейтінін жазған.

Атыңызды не үшін «...» деп қойған?

Бұл сұраққа тарихи тұлғаның есімі болғандықтан, діни есім болғандықтан, мағыналы болғандықтан, әпкеме/ ағама ұқсатып қойған, модаға сай, заманауи болғандықтан, таңда туғаным үшін, көктем айында туғандықтан, «жақсы кісіге

ұқсасын», «елін сүйетін ер болсын», «армандар орындалсын» деген ниетпен деп т.б. жауаптар берген.

Атыңызды өзгерте алсаңыз кім деп қояр едіңіз?

Сауалнамаға қатысқан студенттердің 57% -ының аттарын өзгерткілері келмейтіні, 37 %-ының аттарын өзгерткілері келетіні, 6% -ының ойланып көрмегені анықталды.

Атыңызды кім қойған?

Сауалнама нәтижелері бойынша сауалнамаға қатысқан студенттердің

23 %- ының аттарын әжелері, 20 % -ының аттарын әкелері, 12 % -ының аттарын аналары, 11 % -ының аттарын жақындары т.б. қойғанын жазған.

Сөзімізді қорытындылайтын болсақ, бүгінге дейін көптеген лингвист ғалымдарымыз тарапынан зерттеліп келген есімдер маңызды мәдени және ұлттық құндылықтарымыздың қатарына жатады. Бұл зерттеу жұмысымыз қазіргі жастарымыздың есімдері мен олардың есімдер туралы көзқарастары, пікірлері болашақтағы есімдер мен есім қою салты туралы пікірлер тұрғысынан өте құнды ақпараттар береді. Жүргізген сауалнама нәтижесінде қазақ жастарының барлығы дерлік 92%-ының аттарын ұнататыны, 9%-ының аттарының мағынасын білмейтіні, 37%-ының

аттарын өзгерткісі келетіні анықталды. Жастардың көпшілігі «балаларға мағыналы аттар қою керек», «батысқа еліктеп мәнсіз-мағынасыз есімдер қоймау керек», «есім бала өміріне айтарлықтай әсер етеді, сондықтан мағыналы, мәнді ат қою керек», «ат қоюға үлкен жауапкершілікпен қарау керек» т.б. деп қуантарлық пікірлер білдірген.

Әрбір ата-ананың өзінің перзентіне мағыналы, көркем есім қоюы, ең бастысы ұрпағына лайықты есім қоюы – бір халықтың өзіндік ерекшелігін паш етеді. Адам есімімен бір ғұмыр кешеді, сондықтан «әрбір ата-ана ат қою мәселесіне аса жауапкершілікпен қарау керек» деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жанұзақов Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988.– 140б.
- 2 Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы. Жетістіктері мен болашағы. –Алматы, 2004.
- 3 Әшімханова Ф. Қазақ тіліндегі антропонимдердің лингвомәдени жүйесі. Фил. ғыл. канд. диссертациясы. –Алматы, 2007.
- 4 Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. Автореферат. – Алматы, 1995.
- 5 Ержанова Ұ. Қазақ антропонимдерінің этнолингвистикалық сипаты // [https:// library.wksu.kz](https://library.wksu.kz)
- 6 Жанұзақов Т.Ж. Есіміңіз кім? Ваше имя? // –Алматы: Қазақстан, 1989.
- 7 <https://sites.google.com/site/esymder>

АТА ТАҢДАУЫ

ИНАЯТОВА ЧОЛПОНАЙ

Алматы Менеджмент университетінің 2-курс студенті

Ғылыми жетекші: Нұртазина А.Ө.

Жер бетінде адамзаттар шексіз көп. Бірақ сол сансыз көп аттың ішінен сен тек біреуін ғана иелене аласың. Көпшілігіміз осы есімнің беретін мағынасы туралы, атымызбен байланысты қызық уақиға да болуы мүмкін немесе оның өзінше бөлек тарихы да бар шығар-ау деп ойланбай-ақ өмір сүре береміз. Сенің мінезіңнің қалыптасуы, сенің тағдырың тікелей сенің атыңа байланысты деп те айтып жатады.

Менің атым – Чолпонай. Ол толық мағыналы екі сөздің бірігуінен тұрады: Чолпон дегеніміз қырғыз тілінде ең жарық жұлдыз атауы, ай – аспандағы ай. Бұл атты маған жайдан-жай қоя салған жоқ, оның өз тарихы бар, қазір мен сіздерге сол жайында айтып берейін.

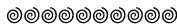
Мен Қырғызстанның, Ыстықкөл облысындағы Чолпон-Ата қаласында дүниеге келдім. Менің дүниеге келуім күтпеген жағдай болды, әрине, мұндай жағдайда маған ешкім алдын-ала ат та тандап қоймаған еді. Міне, сәби жарық дүниенің есігін ашты және оған ат қою керек. Менің атымды атам, анамның әкесі, қойыпты.

Басында маған «Датханым» деп алай қырғыздарының ханшайымының атын қоймақшы болған екен, алайда атам кейін мені қолында ұстап тұрғанда, бұл аттың маған келе қоймайтынын түсініп, ойланып қалады. Мені анама береді де сол ойға шомылған күйінде кіре беріс бөлмеге шығып кетеді. Қыс. Тун. Бөлме жап-жарық. Терезеден әдемі түнді, аспанда толған сұлу айды және айдың жанында жаңа ғана дүниеге келген сәбиі сияқты сәулесі аппақ қарға шағылыса түскенде даланы нұрландырып тұрған Чолпон жұлдызын көреді. Осы сұлулықты менің болашақ өміріммен байланыстырған атам менің атымды «Чолпонай» деп қойыпты. Осылай атына сай

әрі жұмбақ, әрі нұрлы Чолпонайдың, яғни, менің өмірім басталды.

Шынында да, адам тағдыры қойылған есіміне байланысты ма? Мен атыма саймын ба? Мен қандаймын? Мен тез шешім қабылдаймын, жанымдағылардың ішкі жан дүниесін түсінуге тырысамын, барлық істі тез және нәтижелі істегім келеді, отбасыма өте жақынмын, сезімге тұрақтымын, барлық істе үйлесімділікті ұнатамын. Мектепте оқу үздігі болдым, университетте де барлық сабақтан бағаларым өте жақсы. Университеттің қоғамдық өміріне белсене араласамын. Жағымсыз жақтарым: айтқанымнан қайтпаймын, барлық жерде өз дегенімді істеткім келеді, өмірге үнемі көңілім тоймайды.

Әдетте есімді жақының, жанашырың таңдайды. Ат таңдау ізгі ниеттен бастау алатыны сөзсіз. Онда, замандас, «Атына заты сай» деген халық даналығына сен де, мен де лайық болайық!

ҚАЗАҚ ЕСІМДЕРІНІҢ ҚҰПИЯЛАРЫ

ШӘЛТІКОВА АРУЖАН

Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Жосалы кенті
Ш.Уәлиханов атындағы №26 орта мектебі, 9 сынып оқушысы
Indira_7301@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: Әбдіқалықова Индира

Кісі есімдеріне қарап отырып-ақ, өзімізге дейін өмір сүрген ата-бабаларымыздың тарихы, мәдениеті, тұрмысы, әдеп-ғұрыптары мен салт-санасы, дүниеге, дінге көзқарасын,

неге қол созып, неден үміт күткендіктерін білуге болады. Бұрын ұл болса болды, оның есіміне «бай», «бек», «хан» сөздерін қосақтайтын болсақ, қазіргі кезде бұл қосымшалардың мән-мағыналары ескірді деп есептеп, оларды қоспайтын, қоссақ та аз қосатын болдық.

Ертеректе қазақ халқы баласына ат қоюға келгенде басқа халықтар құсап дін иелерінің атын іздеп, әуре болып жатпай-ақ, дүйсенбі күні туса – Дүйсенбай, жұма күні туса – Жұмабек, ауылына, үйіне хан келсе – Хангелді, би келсе – Бигелді, сұлтан келсе – Сұлтангелді, қожа келсе – Қожагелді деп, болмаса әкесінің қанша жасқа келгендігіне орай баласына Қырықбай, Елубай, Алпысбай, Жетпісбай, Сексенбай, Тоқсанбай деп ат қоя беретін болған. Қазір, Құдайға шүкір, ол әдеттен арылды. Қай кезде болса да Болат, Қанат, Қайрат, Жанат, Берік, Серік есімді ұлдар мен Мөлдір, Маржан, Арай, Әсем, Әсел, Сымбат, Сандуғаш, Салтанат, Айгүл, Айнұр, Ақбота, Ақерке, Ақбаян, Ақмарал, Әйгерім, Назерке атты есімдер кездесетін. Бұл, біріншіден, халқымыздың ой-өрісінің, сана-сезімінің артқандығының, мәдениетінің, талғамының дамығандығының белгісі болса керек. Қазіргі кезде мағынасы да, дыбыстық тіркесімі де түсініксіз есімдер етек алып барады. Әсіресе Альфия, Алина, Анелия, Аида, Анара, Динара, Гуля, Гүлзия, Гүлзира, Гүльмира, Гүлвира, Гүлзада, Эльмира, Элеонора, Замира, Мария, София, Сания, Света, Клара, Лаура, Жания, Жанна, Лиза, Мая, Зоя немесе Артур, Ануар, Арслан, Руслан, Эрнс, Тимур, Мадьяр, Илья т.б. деген сияқты еуропаланып кеткен есімдер көптеп кездеседі.

Атадан балаға жалғасып, ұрпақтан-ұрпаққа ұласып келе жатқан ізгі дәстүр, тамаша салттарымыздың бірі – ат қою үрдісі. Дана қазақ сәбиге ат қоюға ерекше мән берген. Тіпті осы ат қою дәстүрінен халықтың наным-түсінігін, салт-санасын, арман-мүддесін, эстетикалық талғамын анық байқауға болады және уақыт, заман талабына сай, есім талғау,

таңдау реті өзгеріп отыратындығы тағы бар. Мәселен, осыдан бірнеше ғасыр бұрын Абылай, Есім, Керей, Ахмет, Ыбырай, Жылқыбай, Қойшыбай сынды есімдер жиі қойылатын болса, бүгінде бұл үрдіс біршама өзгерген. Қазақстан Республикасының статистика агенттігі ең көп таралған ұл балалардың есімдерін былай деп көрсетеді:

1. Мирас, Арсен, Ислам, Әли, Алдияр, Алихан, Жігер, Марлен, Әбілмансұр

Қыздарға:1. Айару, Інжу, Кәусар, Аяулым, Айя, Іңкәр, Мадина, Амина, Алина, Адина.

Таза қазақ есімдері. Мәкен есімі таза қазақ есімі екен. Бала тұрмай жүрген үйде өмірге келген сәбиге «мә, кел» дегенді негізге алып қойса керек. Орынбасар – екі түбірдің бірігуінен жасалған есім. Зат есім мен есімшеден бірігіп есім сөзге айналған бұл сөз әуелде жалпы есім, кейін жалқы есім болып қалыптасқан. Алдыңғы баланы жоғалтқан жағдайда қойылатын есім. Тәңірберген есімі өзіміздің екі төл сөзіміздің бірігуінен жасалған. Халқымыз «Тәңір» сөзін жеке бір табынушылық объектісі деп қарамаған, «Алла, Құдай, Жаратқан» сөздерінің синонимі деп білген. Біздің ата-аналарымыздың тілегінде бек те, бай да, хан да, ханым да, жожа да, бибі де, шаһ та, ақ та, бақ та, нұр да, ай да, күн де, гүл де, құрыш та, қылыш та, қорған да, мейрам да, үміт те, өмір де бар екен.

Адам есіміне тағдыры жасырылған ба? Ойшылдардың есебінше, адамның есімі мен оның мінезін және тағдырын байланыстырып тұрған құпия байланыс бар. Анығы – кісінің есіміне оның тағдыры жасырылған. Яғни есімнің құпиясы мен мағынасы адам өмірінде үлкен рөл атқарады. Шарифат заңы бойынша, нәресте туған соң үш күннің ішінде оған азан шақырып, ат қою керек. Сәби есімі үш рет құлағына қайталанады. Діни пікірлер бойынша, азан шақырып

қойылмаған есімдер ақырзаманда өз рухын, тәнін іздеп киналысқа түсетін көрінеді-мыс.

«Адам есімінде оның тағдыры жасырылған» деген пікірді растау үшін оқымыстылар зерттей келіп, көптеген қорытындыға келген. Соның бірі, мәселен, Қайрат есімді ерлердің көбіне денсаулықтары мықты, белсенді және алаяқтыққа біртабан жақын болса, Рашид есімді жігіттер әр қадамын ұсақ-түйегіне дейін ойластырып, есеппен басатын, қулау болып келеді екен. Мұхтарлар алдына қойған мақсатына жетпей тынбайтын, іскерлік қасиеті мол, кез келген тығырықтан шыға алатын жандар болып келеді екен. Серік есімді жігіттер бақытты болып туса, Қуаныштар – өз беттерімен өмір сүруден қатты қорқатын, өмірдің бәрі мәңгілік қуаныш, күлкі, той болса екен деп тұратындар.

Ал, Мақпал есімді қыздардың бойында артистік қасиет басым, энергиясы мол, толықтыққа бейім болып келетіні дәлелденген. Рас та шығар, бұл бағалау біз білетін әнші Мақпал Жүнісоваға біршама дәл келетін сияқты. Ал Гүлнәр есімді қыздардың құлағы сақ, қимылы ширақ, Гүлбанулар болса – пысық, жігерлі. Баласының атын ырымдап қою – ата – анасының ниетін білдіреді. Қазір де көп адам баласына ғұлама болсын деп – Марғұлан, Қаныш, ақын болсын деп – Абай, батыр болсын деп – Едіге, Жәнібек, Алпамыс, ақылгөй ана болсын деп – Зере, Айғаным деп ырымдап ат қойып жатады. Кейінгі кезде елімізде Нұрсұлтан есімді балалар да көбейе бастады. Бұл да елбасымыздай дана, ақылды болсын деген ырым.

Ең бастысы, екі буыннан аспайтын, қысқа, шолақ есімдер мен түріктің сериалдарына еліктеп, өзімізге ұнаған актерлердің есімін қоюды тоқтатып, қазақ халқының ұлттық болмысын көрсететін мағыналы, салиқалы есімдер қоюды әдетке айналдырайық. Балаға ат қою – оның болашағына жол салу, өмірінің басынан қате жіберілсе, болашаққа да әсері бар екенін ұмытпайық. Зерттеуді аяқтай келе мынандай

тұжырымға келдім: Адам баласы туылғанда азан шақырып қойған есімін құрмет тұтып, ата-анасының үмітін ақтауы қажет.

ЖАРНАМАТІЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

СЕРМАГАМБЕТОВ М. Б

Алматы қаласының Инновациялық техникалық колледжі
nesmanova@inbox.ru

Ғылыми жетекші: Есманова Н.М.

Жарнама – терминдік ұғымдық көлемі кеңейген жаңа мазмұндағы қоғамдық – әлеуметтік термин, нарықтық қоғамның бір бөлігі, ұсыныстар мен ойларды, тауарларды, қызмет көрсетулерді насихаттайтын, әрбір өндірістің, ұйымның тиімді қызмет етуіне ықпал жасайтын, бәсекелестікті дамытатын форма; бұл оның экстралингвистикалық сипатына қатысты анықтама. Жарнама дегеніміз – белгілі бір зат пен құбылысты, іс-әрекет пен қызметті елге таныту, насихаттау, оларға деген сұранысты күшейту мақсатымен жарияланған хабарлама жиынтығы. Жарнама (жар+нама; «жар» - жария етті, мәлімдеді, хабар таратты, жарияланды; «нама» - араб, парсы «жазылған хат, шығарылған бәйіт, дастан» - қазақ мәдениетінде кең қолданылған ұғым, дефинициясы айқын термин.

Энциклопедиялық, лексикологиялық, мағлұматнамалық, терминологиялық еңбектерде берілген анықтамалардан

шығатын қорытынды – «жарнама – спектакль, концерт немесе көрермендерге арналған басқа да мәдени шаралар, спорттық жарыстар, ойын-сауық туралы хабарландырудың бір түрі». Қазақ тілі жарнама саласында қоғамдық қызметін ұлғайта алмайды, себебі:

- жарнама тілі жөнінде басшылыққа алатын, заң құжатының әлсіздігі;
- Жарнама ісімен шұғылданатын маман, кадрлардың жетіспеуі;
- қазақ тілінде берілген жарнамаға сұраныстың болмауы;
- Тіл заңының дұрыс басшылыққа алмау;

Жарнама ісі егемендік тәуелсіздік жағдайында біздің елімізде даму үстінде. Әсіресе өнеркәсіп өнімдері, қызмет көрсету мен сауданың жаңа әдістерін жарнамалау мәселесіне ерекше көңіл бөлінуде. Жалпы жарнама жұмысын жоғары дәрежеге жеткізудің негізгі бір шарты – жарнама мәтіндері тілінің көркемдік әсерін мейлінше жақсарту, жарнама мақсатын анықтау; хабарлаудың негізгі маркетингтік принциптерін әзірлеу; жарнама құралдарын таңдау. Жарнаманың басым көлемі «Караван» газетінің еншісінде екендігі белгілі жай. Міне, осы «табыс» кілтін өзіміздің қазақ баспасөзінің қолына алып беруді жан-жақты қарастыруымыз керек. Соңғы уақыттарда осы газеттерде жарнамалар көптеп жариялануда. Мұның бір себебі сол – көптеген газеттер үшін жарнама қаржыландырудың көзі. Алайда, жарнамалардың сапасы көпшілік көңілінен шыға бермейді. Қазақ газеттерінде жарнамалар кейде орыс тілінде басылуда. Ал қазақ тілінде жарнаманың өзі – осы орыс тілінде берілген жарнамалардың аудармасы ғана. Алайда, қазақ баспасөзіндегі қазақ тілінде жазылатын жарнаманың озық үлгілері бар, олар: «ЕгеменҚазақстан», іскер топтар, әсіресе, шоғырланған астаналық, қалалық басылым «Алматы ақшамы», және биресми, ел аралық «Заман Қазақстан» газеттерінде жазылған.

Шетелдерде жарнамаға ерекше көңіл бөлінеді. Оларда жарнаманы, негізгі мақсатына қарай, екі топқа бөлінеді: біріншісі – сауда-саттық (коммерциялық) жарнамасы, екіншісі – саяси жарнама. Әсіресе, жарнаманың соңғы түрі Америка, Франция, Ұлыбритания, Жапония елдерінде кеңінен тараған. Америка Құрама Штаттарында 1914 жылы жарнамаға арнап, Таралымды қадағалайтын бюро ұйымдастырылды. Бюроның негізгі қызметі жарнамалардағы мәліметтердің өтірік-шындығын анықтау еді. Осы кезде АҚШ-та басқа да жарнамалы құйымдар өз жұмыстарын жандандырды: Америкалық жарнама Федерациясы, Жарнама агенттіктерінің Америкалық ассоциациясы, Тікелей почталық жарнамалар ассоциациясы т.б. Сонымен қатар, Америка Құрама Штаттарында басылымдардың 70 пайызын жарнама құрайды екен. Айталық, күнделікті газеттер жарнаманың өзінен 32 миллиард пайда табатын көрінеді. Біздің жағдайда, қазіргі кезеңде жарнаманы бір қалыпқа түсіріп, оны қазақ тілінде беру үшін де осы айтылғандарға ұқсас шаралар Мемлекет тарапынан белгіленуі қажет және оның іс-қимылын жарнамаға қатысы бар ірі ұйымдар қолдауы керек. Мұндай шаралар жарнама этикасының қалыптасуына тікелей әсер етеді. Сонда ғана жалпы ұлттық жарнама жүйесі қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Эдвардс Ч., Браун Р. Реклама в розничной торговле США. – М., 1967. – 9 с.
- 2 Феофанов О.А США: Реклама и Общество. – М.: Мысль, 1974. – 19 с.
- 3 Солтанова Ғ.Ә. «Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі» автореферат Алматы 2001ж.
- 4 http://www.rusnauka.com/10_DN_2013/Pedagogica/2_132859.doc.htm
- 5 Асанбаева С.А. «Жарнама саласындағы қазақ тілінің жұмсалуды – әлеуметтік қажеттілік» Алматы қ., 141-144 б.

ЕЖЕЛГІ ЖЫР-ДАСТАНДАРДАҒЫ ЖЕР-СУ, КІСІ АТАУЛАРЫ

ЗИЯДИН АҚЕРКЕ СЕКЕРБЕК

Тараз инновациялық-гуманитарлық университетінің студенті. Тараз қаласы

ERS40@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: Елубаева Рахат Сайлаубекқызы

Халықтың тарихы қашанда тіл тарихымен тығыз байланысты. Олай болса, қазақ халқының дүбірлі де, даңқты тарихын бүгінгі жас ұрпақ тек нақты тарихи деректер негізінде ғана емес, тасқа қашап жазылған дастандар, әртүрлі батырлар жыры, тамаша көркем туындылар арқылы да терең тани алады. Сонау түп негізіміз - сақ дәуірінен күні қазірге дейін келіп жеткен ел, жер қорғау дәстүрі қордалы да бай сөз өнерімізбен аса тығыз байланысты дамуда. Міне, сондай танып білуге тұрарлық кезең әдебиеттерінің бірі - халқымыздың даңқты өткен тарихымен бүгінгі ұрпақты сусындандырып, Отаншылдыққа тәрбиелейтін ежелгі сақтар мен ғұндар, қала берсе көк түріктер дәуірінен бізге аман-есен келіп жеткен жазба мұралар. Осы жазба мұраларымыздың қатарынан орын алатын «Томирис», «Шу», «Шырақ», «Ергенекон», «Аттила», «Алып Ер Тоңа» жырлары егемендік туын жоғары көтерген өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдардан бері қарай мейлінше терең зерттелуде. Бүгінде бұл мұраларды осы күнгі әдебиетіміздің қайнар бұлағы тұрғысында қарай бастағанымыз да шындық.

Сонау ежелгі сақ дәуірінен сыр шертетін көненің көзіндей жыр-дастандармен таныса отырып біздің байқағанымыз, олардың негізінде тарихи шындықтың қылаң

беруі. Оған басты мысал аталмыш жыр-дастандарда ұшырасатын кісі есімдері мен жер-су атаулары. «Томирис», «Шырақ», «Шу» дастандары мен «Алып Ер Тоңа» жырларын алып қарасақ, мұнда кездесетін Тұмар патшайым, Шырақ және Шу батырлар, Алып Ер Тоңа немесе Мадай есімдері сонымен қатар осы жырлардағы Аракс өзені, Рамитан, Пайкент, Баласағұн, Қашқар, тағы басқа жер-су атаулары осыған нақты дәлел болады.

Сақтардың ерен ерлікке толы тамаша тарихи шежіресін жыр еткен қаһармандық дастандардың негізі тарихи-элеуметтік жағдайлардан бастау алады. Олай болса, оларда аталған топонимдер мен антропонимдердің көпшілігі тарихи негізі бар екендігі анық. Сондай жыр-дастандардың бірі – үш мың жылдық тарихы бар, бүгінге дейін ұмытылмай, қысқа-қысқа болса да үзіндісі жеткен «Шу» батыр дастаны.

Дастанда Баласағұн, Шу қаласы, Ходжанд өзені, Алтынқан атты жер-су атаулары орын алады. Шындап келгенде бұл атаулардың барлығы дерлік тарихта болған атаулар. Тіптен дастанда Шу шаһарын жас әмірші Шу салдырғандығын, шаһардың көрсе көз тоймас әсемдігі де сөз болады. Сондай-ақ, жырда кейбір топонимдерге байланысты аңыз дерек те кездесіп қалып отырады. Мысалы, шайқас басында жекпе-жекке бірінші болып шыққан Ескендір Зұлқарнайынның бір сарбазын қарсы жақтағы Шу батырдың бір батыры бір сәтте белінен қылышпен қақ бөліп шауып тастайды. Өлген батырдың кесіліп түскен былғары белбеуінен бір уыс алтын сауылдап жерге төгіледі. Төгілген алтыға кесілген нөкердің қаны шашырайды. Мұны көрген Шу батырдың нөкерлері: «Алтыны – қан болды!» - деп айғайлап қоя береді. Міне осыдан соң осы қырық нөкер соғысқан жер «Алтынқан» деп аталыпты делінеді жырда. Дастандағы бас кейіпкерлер – Шу батыр мен Ескендір Зұлқарнайында тарихта болған адамдар. Белгілі ғалым Шу

батыр жайлы жаза келіп: «Аса даңқты түрік билеушісі, есімі кезінде әлемге мәшһүр болған дарынды қолбасшы Шу батыр сақтар мемлекеттік бірлестігіне қарасты Шу аймағында өмір сүргені мәлім», - деп ой қорытады[1]. Ал М.Қашқаридың атақты «Диуани лұғат ат-түрік» атты кітабында Шу батыр біздің заманымыздан бұрынғы VI ғасырда өмір сүрген сақтардың көсемі, билеушілерінің бірі болғандығын айтады [2]. Бүгінгі таңға дейін үлкен көлемді дастанның қысқа-қысқа үзінділері жеткеніне қарамастан біз одан өткен тарихтың бедерін көре аламыз. Ондағы кейбір жер-су, кісі атаулары талай ғасырлар кейін жатқан қаһармандық тарихымыздан сыр шертері анық.

«Ежелгі дәуір топонимдері, сонымен бірге, халықтың этнографиялық, қоғамдық – әлеуметтік жай – күйінен, өткендегі тіршілік қалыбынан әрқилы мәлімет беретін аңыз – әңгімелерінде, жыр – дастандарында, ертегілік сюжеттерінде де бірқыдыру сақталады. Әрине, ондай деректердің бәрі тарихи шындық тұрғысынан аса дәлелді болмағанымен, белгілі бір өлкені мекен еткен жұрттың, бұқара көпшіліктің ой – арманын, кәсібі мен характерін танытатын елеулі тілдік - әдебиеттік кепілдеме ретінде сөздік қорымыздың құрамынан тиісінше үлес алады», - деп жазады белгілі ғалым А.Жұбанова [3, 49]. Олай болса, ертеден келе жатқан жазба мұраларымызда сол дәуірдегі белгілі бір тарихи оқиғалардың негізінде туындаған шиеленіскен оқиғалар желісі, көркем образдар, бейнелі суреттер берілумен қоса сол шығармаларды тудырған халықтың өмір тіршілігінен де мәлімет беріледі. Халық тарихынан сыр тартатын жазба мұраларымыздағы осындай деректі ұғымдардың бір саласы – сол туындыларға негіз болған, әрі оның кейіпкері ретінде саналатын ру-тайпа, немесе этностың өмір сүрген мекені, жер-су атаулары тәрізді деректер.

Осындай тамаша жазба мұраларымыздың бірі – «Алып Ер Тоңа» жыры. Бұл жыр - халқымыздың даңқты тарихымен

жас ұрпақты сусындандырып отыратын ежелгі сақтар мен ғұндар, көк түріктер кезеңінен бізге жеткен асыл мұраларымыздың бірі. Тәуелсіздіктің туын қолымызға алған сонау тоқсаныншы жылдардан бері қарай «Алып Ер Тоңа» жырын терең зерттеп, бүгінгі күнгі әдебиетіміздің бастау бұлағы ретінде санай бастағанамыз шындық. Бүгінгі таңда жас ұрпақ ежелгі Тұран жерінің даңқты қағаны Алып Ер Тоңаны тануға ұмтылып, зор ықылас білдіруде. Осының нәтижесінде аталмыш мәселе төңірегінде ой өрбіткен бірталай ғылыми мақалалар, әртүрлі деңгейдегі зерттеу еңбектер жарық көруде. Сонау ерте кезеңдегі Тұран жұртының қаһарман билеушісі Алып Ер Тоңа туралы нақты деректерді біз көне парсы тілінде жазылған әлемге әйгілі «Авеста» кітабынан, ұлы ақын Фердаусидің «Шахнамасынан», Әбу Мансурдың прозалық "Шахнамасыннан", ертедегі парсы жұртының Қәтран Тәбризи тәрізді шайырларының жыр жолдарынан және Әбу Мәнсүр мен Жүсіп Баласағұнидің, М.Қашқари мен М.Х.Дулатидің еңбектерінен ұшырастырамыз. Алып Ер Тоңа бейнесі парсы әдебиетінде парсы жұртының дұшпаны, қас жауы ретінде суреттеледі. Алып Ер Тоңаға Афрасиаб атауын ертедегі иран жұртшылығы берген. Көне парсы тілінде алынған «фэрэнгрәсин» сөзі «жан түршігерлік қорқыныш пен үрей әкелетін адам» деген ұғымды білдіреді [4]. Яғни, парсы жұртының ертедегі жазба мұраларында Афрасиаб есімі қатігез әрі жауыз қорқынышты мифологиялық кейіпкер ретінде орын алған. Осы тұста көңіл бөлер бір жай, парсы жұртының көптеген ежелгі жазба мұраларында Афрасиабқа Кейқысырау әкесінің кегін қайтару үшін у беріп өлтіргендігін айтса, «Авестада» осы шындықтың бояуын өзгертіп, «Кейқысырау әкесі мен батыр Ағрирестің кегін алу үшін, жауыз Афрасиаб пен оның бауыры Герсинезді тұтқынға түсірді» деген мәлімет береді. Сонымен қатар, Афрасиаб

бейнесі Иран жұртының ХІ ғасырда өмір сүрген ақыны Кәтран Тәбризидің жырларынан орын алған [4]. Кәтран жырларының парсы жұртының өзге шығармаларынан ерекшелігі - онда Афрасиб бейнесі мүлде басқаша қырынан суреттеледі. Иран ақын Афрасиабты жағымсыз бейне ретінде көрсетпей, керісінше, Тұран жұртының даңқты қағанының батырлығын, ерлігін аса жоғары бағалап оны қайтпас қайсар, күшті палуан, айбынды қолбасшы ретінде бейнелейді. Ең бастысы, Кәтран Афрасиабты ертедегі парсы жұртының басқа туындыларындағыдай ирандықтардың қас жауы етіп суреттемей, қайта оны ыстық ықыласпен жырлаған. «Бұл кітапта ақын біздің заманымызға дейінгі 626 жылы Сияуштың кегін алу үшін у беріп өлтірген опасыздығын меңзеп жазады. Ол Афрасиабтың қазасы ирандықтар үшін бақыт болды» дейді [4].

Сонымен қатар, парсы жұртының жазба мұраларында Афрасиаб деген атаумен танылған осы бір тарихи тұлға туралы деректер түркі жазба мұраларында да орын алады. Осы мәселені зерттеген ғалымдардың дәлелдеуінше, Алып Ер Тоңаның шын есімі - Мадай. Ал оған Афрасиаб есімін парсы жұрты берсе, түркі халқы осы бір даңқты тұлғаны Алып Ер Тоңа деп атаған. Бұл туралы дәлелді ой-пікірлерді біз көрнекті ғалым М. Мырзахметұлының ғылыми еңбектерінен кездестіреміз [5]. Алып Ер Тоңаның шыққан тегі, ол жайындағы мәліметтерге сүйене келе профессор М.Мырзахметұлы белгілі тарихшы М.Х. Дулатидің «Тұранның ұлы ханының арғы бабасы – Аффриддун. Одан туған Тұр, оның ұлы Дад Нишин, одан тараған Пишеннен Алып Ер Тоңа туады» деген дерегін негізге алады [5]. Зерттеушілер Орта Азиядағы бірталай қалалардың тарихы осы Афрасиабпен байланысты екендігін атап көрсетеді. Ал М.Қашқари еңбектеріне сүйенсек, Алып Ер Тоңаның Барман және Барсаған атты ұлдары мен Қаз есімді қызы шындығында тарихта болған. Олар Казвин, Кум, Барсаған шаһарларын

салдырған. Сонымен қатар, М.Қашқари еңбегінде Афрасиаб әулетінен тараған үрім-бұтақтарындағы ерлерді жалпы жұртшылық құрметпен «Тарым», ал әйел балаларын «Қатун» атайтыны жазылады.

Ж.Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы Алып Ер Тоңғаны мадақтауға арналған жыр жолдарын алып қарасақта, Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» атты сөздігіндегі «Алып Ер Тоңғаны жоқтау» жырына зер салсақта біздің байқағанымыз, осы шығармалардан Тұран жұртының даңқты қағанының қаһармандық бейнесін ғана көріп қоймаймыз, оның түркі тайпаларының басын біріктіру, олардың азаттығын сақтау жолындағы қиян-кескі қанды тартыстарын, тарихи оқиғалар болған жерлердің атаулары жайында да құнды деректер ала аламыз.

Ұлттық тарихымыздың белгісі іспеттес, көне ғасырлар шежіресінен сыр тартатын ежелгі рухани мұраларымыз ұлтымыздың тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрі, әдет-ғұрпынан, қала берсе дүниетанымынан дерек беретін қайнар көзі болып табылады. Олай болса, осы рухани жәдігерлерімізде орын алған антропонимикалық және топонимикалық атауларға өзек болған белгілерде ұлтымыздың таным-түсінігі жатыр. Бұл туралы арнайы зерттеу еңбектерін жазған тілші-ғалымдар «жер-судың атауы – тарихтың хаты» деген қағидаға сындарлы салмақты оймен, терең мазмұнды түйсінімен қарайды. Қорыта келгенде, халқымыздың жүріп өткен тарих жолы мен тасқа ойып тұрып басқан таңбаларына еш сызат түсірмей, ата-бабамыздың үкілі үмітін болашақ ұрпаққа аманат ретінде тапсыру ең басты мәселе.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті (соңғы басылым). - Алматы: 2005. – 336 б.
2. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. - Алматы: Ана тілі, 1993. - 192б.

3. Қазақ ономастикасының мәселелері. - Алматы: Ғылым, 1986.-136б.
4. Мырзахметұлы М., Жеменей И., Абдуалиев А. Көне Тараз. - Алматы: Санат, 2002. - 216 б.
5. Мырзахметұлы М. Түркістан Тараз арасы. - Астана: Білге,2002.-432б.

МУЛЬТФИЛЬМДЕРІНДЕГІ КӨҢІЛ-КҮЙГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ЭТНОТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКЕРІ

МАХМУД ДИАНА

Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, 2 курс студенті
makhmutdiana99_di@mail.ru

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент С.Б. Бектемірова

Эмоция – айналадағы заттар мен құбылыстарға жағымды жағымсыз қатынастың сәулеленуі. Сыртқы дүниенің әсері адамның миында тек қана сәулеленіп қоймай, оған толғанып тебіреніп, өзінің қатысын білдіреді. Бұдан адамға жағымды/жағымсыз сезімдер туып отырады. Эмоция адамның сыртқы келбеті, бет әжімі қимылдары, дауысы арқылы айқын көрінеді. Эмоция көңіл-күй, сезімді білдірсе, ал экспрессия осы көңіл-күй сезімді күшейту болып табылады. Эмоция адамға да, жануарға да тән. Көңіл-күй бірліктері мультфильмдерде аса маңызды орынға ие. 1967 жылы жарыққа шыққан ең алғашқы қазақтың түрлі-түсті графикалық, бір бөлімді «Қарлығаштың құйрығы неге айыр» мультфильмінің өзінде көңіл-күйді білдіретін эмоционалды-экспрессивті сөздер көптеп кездеседі. Мультфильмнің басты ерекшелігі – ұлттық фольклордың негізімен үндесіп, халық музыкасымен қабысып жатуында. Қазақ мультипликациясының тарихы осы қарлығаш туралы аңыздан басталады. Эмоциялық мағына білдіруге бейім сөз

таптарының бірі – сын есім және етістік. Мәселен мультфильм желісінде: «Айдаһар алды есіне, құдыретті күшті кездерін, маңайын жайпап езгенін, жалмаған, жұтқан шақтарын, жаңышқан, қысқан уақтарын» контекстіндегі сөз таптары бір лексика семантикалық топтың құрамына кіреді және айдаһардың жалмауыз, адамдардың малын, жан-жануарларды, барлық тіріні жұтатын, үрей тудыратынын күш иесі екендігін дәл көрсетеді.

«Айдаһар еттен арылды, тынысы әбден тарылды» мысалында айдаһардың жағдайы тым мүшкіл екенін көрсету үшін қолданылған етістіктерде бір сарынды мағыналық элементтер бар. Осы сияқты көңіл-күй бірліктері ең алғашқы қазақ мультфильмінен бастау алып, сол кезден бері уақыт өте келе өзгеріп, көптеген мультфильмдер жарық көрді. Мәселен, фольклорлық аңызға негізделген «Ақсақ Құлан», «Қожанасыр туралы ертегілер», «Құйыршық», «Қырық өтірік», «Тазша бала», т.б және қазіргі заманға сай түсірілген «Қошқар мен теке», «Қазақ елі», «Мақтаншақ қыз», «Қанатты барыс», т.б мультфильмдер.

Ең алғашқы ағылшын мультфильмы 164 бөлімді, түрлі-түсті, түсірілімі 1940 жылдан бастап 1967 жыл аралығында жалғасқан «Том және Джерри» мультфильмін атап көрсетуге болады. Мультфильмде мысық Том және тышқан Джерри таусылмайтын бақталастықтары барысында бір-біріне түрлі айлалар қолданады, мультфильмдегі кейіпкерлердің қуанышты не қайғылы көңіл-күйін, өкініш пен ызаны дәл көрсететін *suckers for damies* «өте қатты ұнатып қалу», *amazing* «керемет, ғажап», *take it easy* «жүрекке жақын қабылдама», *get in a trouble* «жағымсыз жағдайға ұшырау», «Неу!». «Oh, no – о, жоқ», «my darling! – менің сүйіктім», т.б сөз тіркестері, одағайлары қолданылады. Бұл сөздер арқылы көрермен мультфильмді тез қабылдайды және белгілі бір әсер алады.

Кез келген мультфильм сол елдің ұлттық ерекшелігін көрсетеді, елдің рухани байлығының бет-бейнесі және мәдениеттің көрінісі саналады. Мультипликация өнерінің адам баласын тәрбиелеудегі құдіреті зор. Ол ана сүтімен санаға сіңетін зор күшке ие. Ұлттық мультфильмде ұлттық тәлім-тәрбие мол, ұлағатты ұлы өнерінің, әдебиетінің, мәдениетінің кіршіксіз айнасы екендігі де сөзсіз. Тек ағылшын мен қазақ ұлтының мультфильмдері ғана емес, 20-ғасырдағы алғашқы мультфильмдер мен қазіргі заман мультфильмдерінде де бірталай ерекшеліктер, салт-дәстүр және мәдениет бейнеленеді. Дәл осы себептен қабылдаушыда мультфильмдер көру барысында мәдени қақтығыстар, түсініспеушіліктер де туады. Мультфильмдер бала тәрбиесінде орасан зор мағынаға ие, сонымен қатар әр елдің ұлттық ерекшелігін айқындайтын бірден-бір құрал болғандықтан мультфильмдердегі көңіл-күй бірліктерін егжей тегжейлі зерттеу маңызды. Зерттеу арқылы қазақ және ағылшын мультфильмдері арасындағы ерекшеліктерді салыстырып, және уақыт аралығындағы мультфильмдер арасындағы өзгерістерді анықтай аламыз.

ҚАЗІРГІ АКАДЕМИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

УМИРОВА ЗӘМИРА

А. Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты, 1 курс магистранты
Zamira_07_91@mail.ru

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент С.Б. Бектемірова

Жаңадан енген терминдер тілдің лексикалық қорын байытады әрі терминологиялық лексика қабатының дамуына

өзіндік үлес қосады. Қоғамда қолданысқа енген кез келген термин – қоғам тарапынан қолдауды, тілдік тұрғыдан жүйелеуді қажет етеді.

Қазіргі терминологиядағы шешімін таппай жүрген мәселенің бірі халықаралық деп аталатын терминдерді ұлт тіліне аудару, жазу, қабылдау тәртібінің белгіленбеуі. Қалыптасқан жағдайға әркім әртүрлі баға беруде. Терминология мәселесіне бүгінде қайта оралудың себептері туралы айта келіп, академик Ә.Қайдаров былай дейді: «Қазақ тілі терминологиясы әртүрлі жағдайларға байланысты бүгінде дағдарысқа ұшырап отыр: оның ғылыми принциптері жаңа үрдіске бағыт-бағдар беріп, алда жүріп отырудың орнына артта қалып, термин практикасы аяқ асты болып бара жатыр. Осының нәтижесінде әркімнің өз білгенінше термин жасауы немесе оны ауыстыру, алмастыруы тәрізді бейберекет «бұқаралық» әрекетке (анархия) жол беріле бастады». Сондай-ақ, көптеген терминдердің терминология комиссиясы бекіткен қазақша баламалары бола тұра тұрақты қолданылмайды немесе бұрынғысынша шет тілдеріндегі нұсқалары жарыса қолданылып жатады. Мысалы, әлеует (потенциал), мәртебе (статус), көлік (транспорт), мәтін (текст), бағдаршам (светофор), мұрат (идеал), өтем (компенсация), сынып (класс), түйін (резюме) тәрізді терминдерді осы топқа жатқызуға болады. Терминологиямыздағы бірізділіктің сақталмай әр автордың өзінше термин жасап немесе қалаған терминін қолдануы осы үйлестіру жұмысының әлсіздігінен, өкілетті орындардың өз қызметін тиісті деңгейде атқара алмай отыруынан деп білген жөн. Терминжасам процесін үйлестіріп, ретке келтіріп отыратын ондай органның Мемлекеттік терминология комиссиясы екендігі белгілі. Алайда соңғы жылдары бұл комиссияның атына сынның тым жиі айтылуы оның жұмыс істеу тәртібі мен құрамын белгілеу туралы шындап

ойланудың қажеттілігін аңғартады. Жалпы ғылым мен техниканың сан түрлі саласын қамтитын терминдерді реттеп, жүйеге түсіріп отыру өте ауқымды жұмыс. Ондай мәселені айына, жылына санаулы рет қана бірер сағатқа бас қосып, қол көтеріп шешім қабылдайтын лауазымды адамдар тобы ешқашан шеше алмайды. Мемтерминкомның 1933 жылдан бастап, 60-жылдан астам уақыт ішінде бүкіл терминологиялық лексиканың шамамен 10 проценттейін ғана ресми бекітуі соның көрінісі.

Қазіргі білім беру жүйесіндегі академиялық мектепке байланысты терминдер терминология ғылымында өте өзекті мәселе болып табылады. Жаһандану үдерісі әсерінен тілімізге түрлі академиялық терминдер енуде, сәйкесінше бұл құбылыс терең ғылыми зерттеу қажеттілігін тудыратыны анық. Тілдің даму сатысында болып жататын құбылыстың бәрі бірдей бола бермейді. Ол қоғам дамуына қарай сұрыпталып отырады. Әр кезеңге сай тілдің лексикалық қабатының бір алуаны жанданып, енді бірі көмескіленіп, сан түрлі сарапқа түседі. Солардың бірі – терминологиялық лексика.

Жаһандану үдерісіне байланысты көптеген елдердің, соның ішінде Қазақстанның білім беру саласына жаңадан терминдер мен ұғымдардың енуі терминологтардың назарын өздеріне аударып отыр. Академиялық терминология ұғымына нақты анықтама беріп, айқындау мәселесі де өзекті болып отыр. Академиялық терминология Қазақстан Республикасындағы білім беру және ғылыми бағыттағы салаларда жүзеге асырылады. Сондықтан академиялық терминдердің қалыптасуын зерттеу негізгі нысанымыз болып табылады.

